

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXI BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**SCIENTIFIC RESEARCHES
XXI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

07.11.2024

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXI BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XXI>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESEARCHES
XXI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(07.11.2024)

Bakı – Bakı
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

SEMANTIC SCHOLAR

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Aktolkin KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Rüşət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka

Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA, Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya

Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, ARETN, İdarəetmə Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya

Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası

Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi
/ Azerbaijan

Deputy Chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after
A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University /
Kazakhstan

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature / Uzbekistan

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark

Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and
Rehabilitation / Russia

Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS /
Azerbaijan

Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great
Britain

Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan

Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Control Systems of ARETN / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Busra BILAL, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan

Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mələhət Qədirova

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
melahet.soltanqizi@gmail.com

ALES BADAQ YARADICILIĞI AZƏRBAYCANDA

***Açar sözlər:** müstəqillik, ədəbi əlaqələr, tərcümə, poeziya, nəsr, yazıçı, dünya mədəniyyəti*

***Keywords:** independence, literary, relations, translation, poetry, prose, writer world culture*

Bəlli ki, müasir Azərbaycan ədəbi mühitinin inkişaf istiqamətləri klassik ənənənin, hazırkı ciddi ədəbi proseslərin və bir qədər də dünya ədəbiyyat fəhminin təsiri ilə nisbət tapır. Baba Kuhi, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığundan qaynaq götürən ədəbi gerçəklər bu gün də bir sıra dünya yazıçıları fonunda öz milli koloritini yaradır. Deməli, dünya ədəbi mühitinə təsir edən Azərbaycan ədəbiyyatı (və poeziyası) həm də dünya ədəbiyyatı (və poeziyasından) mümkün çalarda istifadə edir. Bu xüsusda biz Belarusiya yazıçısı Ales Badakın adını və yaradıcılığını əsas zəmin kimi qeyd edə bilərik...

Hamımıza məlumdur ki, ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dünyanın bir çox ölkəsi ilə diplomatik, iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrini genişləndirib. Bu prosesə xalqımızı daim dostluq və qardaşlıq sevgisi ilə süsləyən Belarusiya da ciddi

təsir edir. Son vaxtlar Azərbaycan və Belarusiya arasında ədəbi əlaqələr geniş əhatə dairəsi yaradıb. Bu da o deməkdir həm Belarusiyada Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri lazımınca təqdir edilir, həm də ölkəmizdə Belarusiyalı təmsil edən qələm sahiblərinin əsərləri sevgi və sayğı ilə tərcümə əsasında müasir Azərbaycan oxucusuna təqdim edilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, artıq Azərbaycan oxucusu Belarusiya ədəblərini, Belarusiya oxucuları isə Azərbaycan milli ədəbiyyat proseslərini qarşılıqlı şəkildə izləyir.

Məsələn, Azərbaycan oxucusu indiyədək Ales Badakın Belarusiya ədəbiyyatı üçün çox uğurlu ədəbi nümunələr sayılan “Görüntünün o biri üzü”, “İdeal oxucu”, “Yağışdan qurtulan gün” və s. əsərlərini həm kitab şəklində, həm də sosial şəbəkələrdən onlayn oxuyub, əxz edib. Bu da qarşılıqlı ədəbi münasibətlərin, professional tərcümənin bədihi ehtivasıdır.

Ales Badakın “Adi gün”, “Kədərli günəş kölgəsinin arxasında”, “Sürətli əsa” nəsr kitabları təkcə Belarusda populyar deyil, onun rus dilində nümunələrini Azərbaycan oxucuları da mümkün qədər əxz edə bilib.

Ales Badak həm də uşaqlar üçün şeir və nəsr kitabları yazıb. Onun 2014-cü ildə çapdan çıxan “8-ci sinfin tənha şagirdi tanış olmaq istəyir” povesti Belarusda böyük maraqla qarşılıb. Bu kitabın da rus dilindəki tərcüməsini Azərbaycan oxucusu geniş mənada təqdir edib, ondan faydalanıb.

Məlumat üçün bildirək ki, son illər Belarusiya ədəbiyyatının bir sıra maraqlı inciləri yüksək səviyyədə Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, bu əsərlər oxucularımızda böyük təəssürətlər oyadıb. Bu prosesin fəal-aktiv hesab olunmasında əsasən ədəbiyyatşünas alim və tərcüməçilərimizdən Kamran Nəzirinin, şair Çingiz Əlioğlunun, Nəriman Əbdülrəhman-

lının, Kifayət Haqverdiyevanın və digərlərinin gərgin əməyini xüsusilə qeyd etməliyik.

Bir çox tərcüməçilərimiz də Belarusiyanın ədəbiyyat nümunələrini rus dilindən dilimizə çevirib, Azərbaycan oxucusuna sevdireblər. Bütün hallarda Belarusiya ədəbi reallığı Azərbaycan dilində çox parlaq və təsirli görünür...

Bu materialda bizim əsas məqsədimiz Ales Badakın əsərlərinin Azərbaycan ədəbi prosesinə təsiri, tərcüməsi və oxucularımız tərəfindən necə qarşılanması barədə fikir ifadə etməkdir. Bildiyimiz kimi, Ales Badakın cəmi bir neçə əsəri dilimizə tərcümə edilib. Bu əsərlərin oxucu yaddaşında yeri və rolu bizi yaxşı mənada duyğulandırır. Məsələn, görkəmli yazıçının Azərbaycan oxucuları tərəfindən ən çox oxunan, ən çox tərcümə edilən və ən çox yayılan, belə deyək, dəqiq müşahidələr əsasında qələmə alınmış “İdeal oxucu” əsəri reallığa diqqət edən, əsl – orijinalı tanıyan, romantik deyil, real olan insanın ədəbi-ictimai təlatümüdür. Burada hadisələr gerçək sferada hərəkətdədir; oxucu müəllifin bədii təqdirini səmimi qarşılayır, onun qənaətlərini qəbul edir, bütünlükdə əsərə sevgi aşılayır.

Ales Badakın “Görüntünün o biri üzü”, ”Yağışdan qurtulan gün” və s. əsərlərində də ədəbi qənaət və ictimai mahiyyət oxşar tərzdədir; müəllif cəmiyyət insanını bir qədər – bəlkə də daha çox fərqli düşünməyə məcbur qoyub, hadisələrə tamamilə fərqli prizmadan yanaşmağı aşılayıb. Məhz bu əsərlər sanballı tədqiq obyektləri olduqlarından tərcüməçilərimiz onların dilimizə çevrilməsini məqbul sayıb, bu əsərlərin Azərbaycan ədəbi mühitinə qismən də olsa, təsir edəcəyini düşünüblər.

Hətta o əsərləri bir sıra mətbuat orqanlarında çap da ediblər. Məsələn üçün deyək ki, tanınmış tərcüməçi Kamran Nəzirli 2017-ci ildə “Kaspi” qəzetinin 11-13 mart tarixli sayında Ales

Badakın “Görüntünün o biri üzü” adlı hekayəsini (təbii ki, öz tərcüməsində) dərc etdirib.

Üstəlik, 26 iyul 2017-ci il tarixində ”Mütərcim” nəşriyyatı tanınmış Belarus yazıçıları Nikolay Çergineç, Ales Badak və Georgi Marçukun kitablarını Azərbaycan dilində çap edib. Bu kitabları da Azərbaycan dilinə tanınmış yazıçı və tərcüməçi Kamran Nəzirli çevirib.

Ales Badakın (və digər Belarus yazıçılarının) əsərlərinin dilimizə tərcümə olunması bir növ, iki ölkə arasındakı xoş münasibətlərin, qarşılıqlı əməkdaşlığın, dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin parlaq nümunəsidir.

Qeyd: Azərbaycan oxucusuna tanışlıq üçün bildirək ki, Ales Badak 1966-cı ildə Belarusiyanın Brest vilayətinin Lya-xoviç rayonunda - Türklər kəndində anadan olub. Belarus Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib. Belarus Yazıçılar İttifaqında, “Byarozka”, “Polimya”, “Molodost”, “Neman” kimi ədəbi jurnallarda işləyib. Hazırda Minskdə “Mastaçkaya Literatura” nəşriyyatının direktorudur.

Ales Badak bir neçə bədii kitabın müəllifidir, onun “Adi gün”, “Kədərli günəş kölgəsinin arxasında”, “Sürətli əsa” nəsr kitabları Belarusda populyardır. O, həm də uşaqlar üçün şeir və nəsr kitabları yazır və onun 2014-cü ildə çapdan çıxan “8-ci sinfin tənha şagirdi tanış olmaq istəyir” povesti böyük maraqla qarşılıb. Ales Badak Belarus Respublikasının “Qızıl kupidon” ədəbi mükafatının, Rusiyanın Konstantin Simonov mükafatının, habelə Dövlətlərarası “MDB Ulduzları” mükafatının laureatıdır. Düşünürük ki, Ales Badak əsərləri Azərbaycanda müəyyən qədər tərcümə olunan, Azərbaycan oxucusu tərəfindən sevilən-oxunan şanslı Belarus yazıçılarındanıdır. Onun əsərlərinin Azərbaycan ədəbi mühitinə müsbət təsiri əlbəttə zəruri hadisədir...

Jamila Damirova

National Museum of Azerbaijan Literature
named after Nizami Ganjavi

Ph.D. in Philology

jamiladamirova@yahoo.com

ARABIC LITERATURE AS AN EXAMPLE OF INTERCULTURAL DIALOGUE

Keywords: *arabic literature, intercultural dialogue, Arabic literature of the Abbasid period, Arabic literature that originated in the West, the Arabic christian literature*

Açar sözlər: *ərəb ədəbiyyatı, mədəniyyətlərarası dialoq, Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatı, Qərbdə yaranmış ərəb ədəbiyyatı, ərəb xristian ədəbiyyatı*

Arabic literature, which has gone through various stages of history, has been closely related to the environment and socio-political situation in which it exists. The stage of this cultural heritage away from outside influences can be considered the pre-Islamic period. As a result of the emergence of Islam and ghazavat, the mixing of Arabs with other nations intensifies, as a result of which elements foreign to Arabic literature and culture begin to enter. The Umayyad dynasty, which pursued a policy of Arab bigotry, to some extent prevented outside influence and supported Arab tribal traditions, the Arab spirit in literature. However, the first shu'ubi poetry – poems expressing the interests of non-Arabs-originated back in the Umayyad period, the most prominent representative of which was Ismail ibn Yassar, originally from Azerbaijan.

In literature, extraneous ethnic-religious influences are more noticeable in the Abbasid period. In the first years of their rule, the Abbasids relied mainly on the Persians and promoted the Persians in state and army affairs. Representatives of other nations are also involved in the development of Arabic literature during this period. Baghdad is becoming a cosmopolitan city. Muslim peoples living in a huge territory, from the borders of France to China, contributed to the common cultural treasury.

Intercultural dialogue is gaining more momentum with the development of the art of translation during the Abbasid period. As a result of hard work of translators such as Ḥunayn ibn Işhaq, Qusta ibn Luqa, Thabit ibn Qurra, ancient Greek works of philosophy, astronomy, geometry and medicine, Sanskrit and Pahlavi monuments were translated into Arabic by Ibn Al-Muqaffa.

In poetry, various elements appear under the name of shu'ubiyya, Manichaeism and etc. If in the first phase of the Abbasid period non-Arab tendencies dominated and satirized the past and traditions of the Arabs, then in the second phase, starting from the third decade of the ninth century, Arab bigotry criticized the ajams (non-arab) peoples, especially the persians, and tried to prove their ethnic superiority and ancient culture. The attitude towards christians took a special place in religious and ethnic discussions. The promotion of the greeks and syrians of the christian religion in the government affairs and in individual significant areas stimulated the religious-ethnic diversity of society.

The study of intercultural dialogue reveals the existence of a common cultural heritage, common cultural values among peoples. These values are manifested not only in the cultural

centers of the arab-islamic culture, such as Baghdad, Basra, Kufa, Hira, but also in the occupied territories. Cities such as Tabriz, Samarkand, Jundishapur, Cordoba, Toledo, Palmyra, Fustat have left their mark on history as centers of multifaceted arab-muslim culture. These cities reflected a cultural process with different ramifications. No matter how homogeneous and universal it was, the cultural processes in both the center and the usurped areas reflected different colors in themselves. The difference in literature sounds stronger in countries where christianity spread before islam. Thus, in Andalusia, where the Arabs created their caliphate in 750, a rich heritage called arab-Spanish literature arises. This heritage had its roots in both Arabic classical literature and native Spanish culture. As a result, a rather unique, syncretic literature arises in Spain.

Another Christian world in which Arab culture has settled itself is Sicily. The Muslim Lordship, which ruled here for almost 250 years, left deep traces in the cultural history of this country. Although the literary process that has arisen here has abundant benefits from classical traditions, Arab odes and artistic images and motives of the continent, it attracts with a number of new, interesting features. The literature that originated in Sicily is an important source for studying the interaction of christian-muslim societies. On the other hand, this literature is of interest in terms of reflecting the adaptation of the arab-muslim community settled in new territories as a result of ghazavat to the new environment, its relations with the local population, its problems with the reconquista. Sicily, located near the Byzantine Empire, is also important in terms of studying arab-Byzantine relations.

The fall of Sicily under arab rule is accompanied by radical changes in the socio-political and religious-spiritual situation

of the island. At first glance, the country is strongly islamized. But upon deep examination, the influence of ancient greek philosophy, Byzantine and Slavic cultures is also felt in this area. Even places of worship and mosques were not far from this influence. Medieval Arab sources create a not very pleasant picture of Sicily, noting that the population of these places is not very believer. These records can later be seen as a character trait of muslim-majority societies.

Məhəbbət Seyidova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
mahabbatseyidova78@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ HƏRBİ GÜCÜN ROLU

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq təhlükəsizlik, hərbi güc, militarizm, antimilitarizm

Keywords: international relations, international security, military force, militarism, antimilitarism

Beynəlxalq siyasətin əsas vasitələrindən biri kimi silahlı zorakılıqdan imtina barədə təxəyyülün yaranmasına səbəb olan “soyuq müharibə”nin qurtarması siyasi proseslərdən hərbi faktorun çıxarılmasına gətirib çıxarmadı. Dünya birliyi beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yeni qaydasının qurulması zərurəti ilə üzləşmişdi. “Soyuq müharibə”nin bitməsi ilə dünyada qüvvələrin yerdəyişməsi baş verdi, hərbi-siyasi ittifaqların və blokların konfigurasiyası dəyişdi, beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında bir çox əvvəlki hüquqi və qeyri-formal razılışmalar fəaliyyətini dayandırdı. Orta və kiçik dövlətlərin dünya güc qütblərinə təbəliyi artmağa başladı (Williams, 2006). Qeyri-dövlət aktorların təsiri güclənməyə başladı və bu öz əksini milli dövlətlərin suverenliyinin azalmasında tapır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin vəziyyətini müəyyən edən başlıca tendensiyalar dünyada “birqütblü” və “çoxqütblü” tendensiyalar arasında toqquşma oldu. Mövcud vəziyyət elmi dairələrdə müxtəlif mövqelərdən izah edilir. “Çoxqütblü dünya”

konsepsiyası həm dəstəklənir, həm də tənqid edilir. Bir sıra alimlərin fikrincə, çoxqütblü beynəlxalq münasibətlər sistemi qlobal və regional təhlükəsizliyə müsbət təsirin göstərmək iqtidarındadır. Bəziləri isə hesab edirlər ki, “çoxqütblülük” zorakılığın eskalasiyasına səbəb olur, yeni müharibə və silahlı münaqişələr formalarını yaradır. Belə bir fikir mövcuddur ki, çoxqütblü dünyanın reallığa çevrilməsi üçün heç bir şansı yoxdur, çünki ABŞ real və ya mümkün rəqiblərinin resurslarından və imkanlarından daha üstün hərbi və iqtisadi potensiala malikdir. Öz hökmranlığını gücləndirmək məqsədilə ABŞ-nin rəhbər dairələri beynəlxalq hüquq normalarını və BMT-nin rəyini nəzərə almadan silahlı zorakılıq vasitəsini seçirlər (Boaz, 2015).

Müasir militarizm subyektləri arasında yalnız silahların tədarükündən gəlir əldə edən hərbi-sənaye konsernləri görkəmli yer tutmur. Silahlı zorakılığın tətbiqi təşəbbüsü çox vaxt xammal sahəsində mövcud şirkətlər tərəfindən gəlir. ABŞ və Böyük Britaniyanın neft hasil edən korporasiyaları milli hökumətlərin siyasətlərini öz maraqlarına tabe etdirməyə çalışan nüfuzlu təzyiqlərdir. “Xammal faktoru” istisnasız olaraq müasir militarizmin bütün təzahürlərində özünü göstərməkdədir.

Amerika tədqiqatçısı E.Basseviçin fikrincə, ABŞ-nin siyasi elitasının nüfuzlu hissəsi ənənəvi dünya qaydasını hərbi gücün köməyi ilə ləğv etməyə cəhd göstərir (Bacevich, 2005). E.Basseviç hesab edir ki, ABŞ ictimai rəyi üçün səciyyəvi olan “Vyətnam sindromu” 1991-ci ildə İran körfəzində uğurlu əməliyyatdan sonra aradan qaldırıldı (Bacevich, 2005). Amerika silahının triumfu fonunda ABŞ milli düşüncəsinin yenidən hərbişəkilənməsi prosesi başladı. “Yeni Amerika militarizmi” demokriyanın məcburi ixracına yönələn “demokratik bey-

nəlmiləçilik/müdaxiləçilik” siyasətinin nəticəsi kimi çıxış edir. Balkan yarımadasında və Şimali Afrikada baş verən hadisələr göstərdi ki, NATO-nun Avropadan olan üzv-dövlətləri ABŞ qədər təcavüzün baş qaldırmasında az rol oynamadılar. Hərbi güc Avropa İttifaqı dövlətlərinin xarici siyasət strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir (Stephen, 2006).

Militarizm və antimilitarizm ənənəvi olaraq ictimai və elmi müzakirələrdə antipod kimi çıxış edərək beynəlxalq siyasətin əsas problemlərindən birinə - xalqlar və dövlətlər arasında münasibətlərdə silahlı qüvvədən istifadə problemini qütb ideoloji yanaşmaları simvolizə edirdi.

Radikal ideologiyaları və cərəyanları təmsil edən zorakılıq tərəfdarları beynəlxalq siyasətdə hərbi faktoru fetişləşdirməyə meyilli idilər. Öz növbəsində, ənənəvi olaraq sülh və qeyri-zorakılıq ideyalarının beynəlxalq münasibətlərdə problemlərin həlli üçün mənəvi əsas kimi təsiri güclü olmuşdur. Bu görüşlər əsasında daxili və dövlətlərarası ziddiyyətlərin həllində hərbi gücdən istifadəni rədd edən ictimai-siyasi fenomen – antimilitarizm yarandı.

XXI əsrin ilk onilliyində militarizm və antimilitarizm ideyaları arasında qarşıdurma mövzusu öz əhəmiyyətini saxlayır. Buna obyektiv faktorlar da səbəb olur: qloballaşma kontekstində hərbi güc müasir dövlətlərin və çoxsaylı qeyri-dövlət aktorların xarici siyasət strategiyasının formalaşmasında prioritet olaraq qalmaqdadır. Son dövrdə hesab edilirdi ki, xarici siyasət problemlərinin həllində hərbi gücdən istifadənin tərəfdarları dünyanın bir çox ölkələrində silahlı “demokratiya ixracına” səbəb olan neo-mühafizəkarlardır. Məsəl üçün, britaniyalı alim E. Williams 19-cu və 20-ci əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın imperial liberalizmi ilə münasibətdə ABŞ-nin keçmiş prezidenti kiçik Corc Buşun prezidentliyi dövründə

“mübariz Amerika liberalizmi”nin varisliyini vurğulamışdır (Williams, 2006). Faktiki olaraq, beynəlxalq siyasətdə hərbi aksiyaların tərəfdarları əvvəllər müharibə əleyhinə çıxış edənlər tərəfindən dəstəklənilir. Əgər XX əsrin əvvəllərində Avropa sosialistləri və sosial-demokratları bir qayda olaraq, özlərinin xarici siyasət doktrinalarının sülhpərvər, antimilitarist xarakterini vurğulayırdılarsa, hazırda vəziyyət dəyişib. Məhz sosialist hökumətlər ispan qoşunlarını İraqa, alman qoşunlarını isə Əfqanıstana göndərmişdilər. Mövcud şəraitdə hərbi güc üsulları sülhün möhkəmlənməsinə dəstək göstərən beynəlxalq təşkilatların alətlərinə çevrilirlər.

“İkiqütblü dünya” tarixə qovuşduqdan dərhal sonra ilk dəfə belə bir tezis səsləndi ki, sülhməramlı əməliyyatlar bütün döyüşən tərəflərin fikrindən asılı olmayaraq aparıla bilər. Son iki onillik ərzində sülhməramlı və sülhə məcburetə tədbirlər arasında fərq aradan götürülüb.

Mübahisəli beynəlxalq və daxili problemlərin hərbi güc üsulu ilə həllinin çoxəsrlik ənənəsi hərbi gücdən istifadənin yeni mərhələsinə səbəb ola bilər. Müasir hərbi təzahürlərinin kökü hələ “soyuq müharibə” dövründə qoyulub. İki fərqli ideologiyaya malik dünyanın iki böyük sosial-siyasi sistemləri arasında barışmaz mübarizə həm Qərbdə, həm də Şərqdə ictimai fikrin hərbiləşməsinə gətirib çıxardı. Dövlət təbliğat aparatının söylərilə dəstəklənən döyüş ruhu “dəmir pərdənin” hər iki tərəfində geniş sosial təbəqələri əhatə edirdi. Eyni zamanda böyükmiqyaslı dünya müharibəsi nəticəsində qələbənin mənasızlığını dərk etmək ictimai düşüncədə antimilitarizmə səbəb olurdu. Bu da nəticə etibarilə, “birqütblü dünyanın” qurulmasına gətirib çıxaran beynəlxalq arenada qüvvələr nisbətinin köklü dəyişilməsinə səbəb oldu. Şimali Atlantika bloku ölkələrinin siyasi və intellektual elitaları sovet hərbi-

siyasi blokunun dağılmasından hiss etdikləri qələbə hissindən sanki eyforiyada idilər. ABŞ və SSRİ arasındakı yarıməsrlik qarşudurmaı “Üçüncü dünya müharibəsi” kimi təfsir etməyə başladılar.

Kütləvi qırğın silahları bu gün də beynəlxalq siyasətdə çəkindirici faktor olaraq qalmaqdadır. Buna görə də XXI əsrdə ənənəvi silahlar aparıcı dövlətlərin geosiyasi maraqlarının yürüdülməsi üçün kifayət qədər effektiv deyil: onların dağıdıcı imkanları ağılabatan həddi keçib və mənəvi baxımdan əsaslandırılı bilməz.

Kütləvi qırğın silahlarının ənənəvi növlərinin, habelə yüksəkdəqiqlikli silah növlərinin və “yeni fiziki prinsiplərə” uyğun silahların işlənilib hazırlanması daha da artacaq və sürətlənəcək. Lakin bunlarla paralel olaraq informasiya-psi-xoloji müharibə, xüsusi əməliyyatlar və s. formada tətbiq edilən müxtəlif parahərbi texnologiyalar da inkişaf etdirilir. Onların bir çoxu o qədər spesifikdir ki, militarizm və hərbi-ləşmə ilə əlaqədar ictimai şüur tərəfindən qəbul edilmir. Əsrlər boyu açıq silahlı qarşudurmada əldə edilmiş məqsədlər müasir beynəlxalq siyasətdə Sun Tzunun traktatlarında təsvir olunan “gizli müharibələr” üsulları ilə həyata keçirilir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, aydındır ki, antimilitarist baxışlar humanizm ideallarına daha çox uyğun gəlsə də, müasir dünyada beynəlxalq siyasəti kökündən dəyişdirmək və ya hərbi amilin dünya siyasi prosesinə təsirini minimuma endirmək iqtidarında deyil.

Buna baxmayaraq, məhz müharibə əleyhinə ictimai düşüncə hərbi ideologiyaların siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsirinin mənəvi məhdudiyəti kimi çıxış edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bacevich, A. (2005). *The New American Militarism. How Americans are Seduced by War*. Oxford. New-York: Oxford University Press.
2. Bacevich, A. (2005). *The New American Militarism. How Americans are Seduced by War*. Oxford. New-York: Oxford University Press.
3. Boaz. D. (2015). *Key Concepts of Libertarianism* (New York: Simon & Schuster). See also www.libertarianism.org.
4. Stephen, F. C. (2006). The New American Cold War with Russia. *The Nation* magazine, July 10.
5. Williams, A. (2006). *Liberalism and war: the victors and vanquished* (*The new international relations*). New York, London: Taylor and Francis Group, Routledge.

Tural Alakbarov
Ganja State University
Ph.D. student
turalekarov@gmail.com

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LAWS ON POLITICAL PARTIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: *political legitimacy, political parties, institutional framework, law, parties, democratic development, parliament*

Açar sözlər: *siyasi legitimlik, siyasi partiyalar, institusional çərçivə, qanun, partiyalar, demokratik inkişaf, parlament*

This thesis explores the evolution of Azerbaijan's political party framework by comparing the 1992 and 2022 "Laws on Political Parties". It highlights key changes such as the increase in member requirements for party registration, the introduction of more stringent financial transparency, and the regulation of international relations to reduce foreign influence. When comparing the two laws, it becomes clear that while both set the basic framework for the creation, functioning, registration, financing, and dissolution of political parties in Azerbaijan, there are notable differences between the 1992 "Law on Political Parties" and the 2022 version. One of the most significant changes is the increase in the required number of members for registering a political party: the previous law required 1,000 members, whereas the new law requires at least 5,000 (BBC News, 2022). This change not only makes the establishment of political parties more difficult but also pushes parties to exert greater efforts to gain mass support and have a

stronger influence on society (Law of the Republic of Azerbaijan "On Political Parties", 2022). Additionally, the new law mandates that political parties maintain a member registry and submit this data annually, aiming to improve transparency and control.

The 2022 law also introduces more specific and equitable regulations for the state financing of political parties. It specifies percentage rates for the allocation of financial aid to parliamentary parties, ensuring that state support is distributed in line with election results (BBC News, 2022). In contrast, the 1992 law lacked detailed financing provisions, which led to lower financial transparency and accountability. Moreover, the new law regulates political parties' international relations, setting procedures and limitations for cooperation with foreign organizations to strengthen control against external influence. Although the primary aim of both laws is to foster political pluralism and democratic governance, the 2022 law offers a more modern and detailed framework, ensuring a stronger legal foundation for Azerbaijan's political system (Law of the Republic of Azerbaijan "On Political Parties", 2022).

As we see, the legitimacy of political parties in Azerbaijan is closely linked to the country's historical experiences and the evolution of its modern political system. Before independence, Azerbaijan was part of the Soviet Union, where the Communist Party dominated, leaving deep marks on political culture and public consciousness. However, in the modern era, political parties play a crucial role in shaping the country's political system and democracy. Nevertheless, for political parties to function effectively and represent different societal segments, a more enabling environment is necessary.

In recent years, particularly during the 44-day Patriotic War, political parties demonstrated solidarity in defending national interests and strengthening national unity, which greatly enhanced their legitimacy. The strong stance taken by political parties alongside the government and military in support of President Ilham Aliyev's policies during the war reinforced the idea of a unified political environment. Post-war initiatives to expand political dialogue and reforms are important steps toward increasing the role of political parties in society and ensuring their democratic legitimacy (5). The new 2022 "Law on Political Parties" introduced modern and transparent rules for registration, financing, and functioning, creating a legal basis for further strengthening political parties' roles in society. Consequently, this fosters broader political participation and strengthens their legitimacy in Azerbaijan's democratic processes.

Therefore, as this research section concludes, the 2009 and 2016 constitutional referendums illustrate the process of consolidating the presidency in Azerbaijan and expanding its powers. These referendums have shifted the country to a strong presidential model, establishing a governance system where the president has significant authority. While this model was seen as necessary to ensure political stability and protect national interests, it has also raised questions about the balance of power and democratic institutions, areas that require further attention in the country's political evolution (European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), 2023). As a result, strengthening the presidency in Azerbaijan remains a key aspect of its political evolution.

Under the leadership of Ilham Aliyev, the presidency in Azerbaijan has gained legitimacy through a combination of

factors. By continuing the political legacy of Heydar Aliyev, Ilham Aliyev's administration has focused on political stability, economic growth, social welfare, and national security. The country's independent foreign policy and increasing international influence have further bolstered the legitimacy of Ilham Aliyev's presidency. Legal reforms and the strengthening of democratic institutions have also contributed to this process, further consolidating his role in Azerbaijan's development.

Moreover, the parliamentary elections held between 2005 and 2024 have been one of the key indicators of Azerbaijan's democratic development. Electoral reforms have increased political pluralism and diversity. The participation of international observers has been vital in ensuring transparency and legitimacy in these elections. The results of these elections have contributed to strengthening internal political stability and enhancing Azerbaijan's democratic image internationally.

In recent years, the Azerbaijani parliament has reinforced its legitimacy through elections and reforms. International observers' participation, legal reforms, and the promotion of political pluralism have allowed the parliament to effectively perform its legislative duties and reflect the people's will. However, ensuring broader political participation and increasing opposition representation remain critical for the continuous development of the parliament's legitimacy. The Azerbaijani parliament's legitimacy as a democratic institution remains a key component of the country's democratic evolution.

Regarding political parties, despite challenges stemming from the legacy of the one-party system, Azerbaijan's political party landscape has seen notable progress in recent years. During the Second Karabakh War, political parties

demonstrated unity around national interests, showing solidarity and supporting the government's national security policies (Müstəqil Azərbaycan, 1992). This shift in political thinking was significant. The 2022 law on political parties introduced regulations aimed at ensuring transparency and fairness in party activities, contributing to the strengthening of Azerbaijan's democratic processes. This evolution plays an essential role in reinforcing Azerbaijan's democratic institutions and political legitimacy.

The comparison between Azerbaijan's 1992 and 2022 "Laws on Political Parties" highlights significant reforms aimed at modernizing and strengthening the country's political framework (Müstəqil Azərbaycan, 1992). The 2022 law introduced stricter registration requirements, increased transparency through mandatory member registers, and set clearer rules for state financing, reflecting the need for stronger political institutions and accountability. These changes are designed to foster political pluralism, enhance party legitimacy, and improve democratic governance in Azerbaijan.

References

1. BBC News. (2022). "Siyasi partiyalar haqqında yeni qanun layihəsində nələr var?"
<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-62839273>
2. European Commission For Democracy Through Law. (Venicecommission). (2023). Azerbaijan Law On Political Parties.
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2023\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2023)012-e)
3. Law of the Republic of Azerbaijan "On Political Parties". (2022). <https://e-qanun.az/framework/53163>

Elmi Araşdırmalar XXI Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 noyabr 2024 / 21-26
Scientific Researches XXI International Scientific Conference
7 november 2024 / 21-26
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XXI>

4. Müstəqil Azərbaycan. (1992). “Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.
https://republic.preslib.az/az_d4-34.html
5. President.az//PatrioticWar//<https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/karabakh2>

Natavan Qasımova
Moskva Pedoqoji Dövlət Universiteti
Pedaqogika və Psixologiya İnstitutu
doktorant
natavangasimova@yandex.ru

EKOLOJİ TƏHSİL: MAHIYYƏTİ, ƏSASLARI VƏ GƏLƏCƏYİ

Açar sözlər: ekoloji təhsil, ekoloji təhsil mahiyyəti, ekoloji təhsilin əsasları, ekoloji təhsil gələcəyi

Keywords: environmental education, the essence of environmental education, the basics of environmental education, the future of environmental education

Ekoloji təhsil fərdlərə ekoloji problemləri araşdırmaq, problemlərin həlli ilə məşğul olmaq və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görmək imkanı verən bir prosesdir. Nəticədə fərdlər ekoloji problemləri daha dərinlən dərk edir və məlumatlı və məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək bacarıqlarına malik olurlar.

Ekoloji təhsilin komponentləri bunlardır:

- Ətraf mühitə və ekoloji problemlərə qarşı məlumatlılıq və həssaslıq
- Ətraf mühit və ekoloji problemlər haqqında bilik və anlayış
- Ətraf mühit üçün narahatlıq münasibətləri və ətraf mühitin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və ya saxlamaq üçün motivasiya.

Bir sözlə, ekoloji maarifləndirmə ona görə verilir ki, insanlar ətrafdakı dünyanı daha yaxşı başa düşsünlər və dünyanın

daha yaxşı yer olması üçün ona düzgün qulluq etməyi bilsinlər (4).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) bildirir ki, ET cəmiyyət arasında təbiətə xas olan hörmətin aşılmasında və ictimai ekoloji şüurun artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. UNESCO ətraf mühitin mühafizəsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, bərabərsizliklərin minimuma endirilməsi və davamlı inkişafın sığortası vasitəsilə sosial həyat keyfiyyətinin (QOL) gələcək global inkişaflarının qorunmasında ET-nin rolunu vurğulayır (3).

Ekoloji təhsilin əsas məqsədi bəşəriyyətin mövcudluğu üçün təbii ehtiyatların qorunması və istifadəsi üçün tələb olunan prinsiplər haqqında biliklər verməkdir.

Ekoloji təhsilin ümumi məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Şagirdlərdə ətraf mühit və onun müxtəlif problemləri haqqında məlumatlılıq hissini inkişaf etdirmək.
2. Şagirdlərə insan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etməkdə kömək etmək.
3. Şagirdləri ətraf mühitin xüsusiyyətləri ilə vəhdətini təmin edən sosial normalar haqqında məlumatlandırmaq.
4. Şagirdlərdə ətraf mühitə müsbət münasibət yaratmaq.
5. Ekoloji təhsilin qiymətləndirilməsinin məqsədlərinin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan müvafiq bacarıqları inkişaf etdirmək.
6. Tələbələrə ekoloji problemlərin həlli üçün düzgün addımların atılmasının vacibliyini dərk etməkdə kömək etmək.
7. Şagirdlərdə ekoloji problemlərin həlli üçün tələb olunan marağı inkişaf etdirmək, belə problemlərin həlli üçün işləməyə həvəsləndirmək.
8. Şagirdlərin ətraf mühitlə bağlı qərar qəbul etmə prosesində iştirak etmələri üçün müvafiq situasiyaların yaradılması.

9. Tələb olunan məqsədləri yerinə yetirmək, sosial, siyasi, mədəni və təhsil prosesləri vasitəsilə ekoloji problemləri reallaşdırmaq və həll etmək üçün bacarıqlardan istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək.
10. İnsanları ətraf mühitin fiziki komponentləri haqqında maarifləndirmək.
11. Onlara ekoloji resurslardan asılılıqları barədə məlumat vermək və s.

Ətraf mühit haqqında təhsil ətraf mühitin tərkibini və iş mexanizmini və faydalılığını öyrənmək üçün ətraf mühitimizin öyrənilməsinə əhatə edir. Bu, ekoloji təhsilin vacib komponentidir, çünki biz bunu etməzdən əvvəl ətraf mühit haqqında öyrənməliyik. Ətraf mühit üçün təhsil bizə ətraf mühiti necə qorumağı öyrənməyə imkan verir ki, həm indiki nəsil, həm də gələcək üçün maksimum fayda əldə edək. Bu, ekoloji təhsilin qorunması aspektidir (Putilova, 2023, s. 12).

Ekoloji təhsil dinamik bir prosesdir. Bu cür təhsilin prioriteti insanların ümumi ətrafı haqqında ehtiyatlı düşüncəsini inkişaf etdirməkdir. Onun əsas vəzifəsi ətraf mühitimizin müxtəlif problemlərini sistemli şəkildə həll etmək üçün lazımı bilik və təlim verməkdir. İnsanların sağlamlığına və yüksək həyat keyfiyyətinə malik olması üçün havanın, suyun və torpağın çirklənməsi, səs-küy, vibrasiya, zərərli qoxular və s. nəticəsində insan sağlamlığına zərərli təsirlərin və ya ətraf mühitə dəyən zərərin qarşısının alınması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil insanların öz ətrafları ilə tanışlıq və təhlükəsiz öyrənmə, bacarıqlar, dəyərlər, təcrübələr və ehtiras əldə etdikləri bir metodologiyadır ki, bunların hamısı onlara ayrı-ayrılıqda və məcmu şəkildə hərəkət etmək və hazırkı və gələcək ekoloji problemlərə diqqət yetirmək imkanı verəcək. Təbiət və insan sistemləri arasındakı əlaqə və qarşılıqlı əla-

qənin öyrənilməsidir. Ekoloji təhsil sürətlə dəyişən dünyada baş verən dəyişikliklərə cavab verən hərtərəfli ömürboyu təhsil təşkil etməlidir. O, müasir dünyanın əsas problemlərini dərk etməklə, etik dəyərlərə lazımi diqqət yetirməklə həyatın yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin qorunması istiqamətində məhsuldar rol oynamaq üçün lazım olan bacarıq və atributların təmin edilməsi yolu ilə şəxsi həyata hazırlamalıdır (Shyma Prasad, s. 12).

Ədəbiyyat

1. Paper name: - environmental geography subject: - geography semester: - m.a. –iv paper code: - (geog. 403) university department of geography, dr. Shyma Prasad mukherjee university, ranchi.
2. Putilova. Y. (2023). Environmental education and its principles. E3S Web of Conferences.
3. <https://www.epa.gov/education/what-environmental-education>
4. <https://www.unescap.org/sites/default/files/CH15.PDF>

Kəmalə Xudaverdiyeva

AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına

Şərqişünaslıq İnstitutu

doktorant

kamala.khudaverdiyev@bk.ru

QAZAXISTAN VƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA TİCARƏT-İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ

Açar sözlər: Qazaxıstan, Ermənistan, ticarət-iqtisadi, müqavilə, əməkdaşlıq

Keywords: Kazakhstan, Armenia, trade-economic, contract, cooperation

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra keçmiş sovet dövlətləri arasında uzun illər ərzində qurulmuş ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni-humanitar və digər əlaqələrin kəskin şəkildə dəyişməsi, istehsalın həcmnin azalmasına, inflyasiyanın artmasına, siyasi və iqtisadi münasibətlərin fərqli aspektdə inkişafına səbəb olmuşdur. Onillərlə Sovet İttifaqının sərt rejiminə alışmış respublikalar SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik qazandıqdan sonra daxili və xarici vəziyyəti nizama salmaq, dövlətlər arasındakı əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədi ilə əməkdaşlıq münasibətlərinə ciddi diqqət yetirməyə başlamışdılar. 90-cı illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazın respublikalarından biri olan Ermənistanda da vəziyyət elə də ürəkəçən deyildi. Müstəqilliyin yeni əldə olunması, daxili iqtisadiyyatın yetəri qədər güclü olmaması və bir çox xarici amillər özünü ölkənin bütün sahələrində göstərirdi. Sovet İttifaqı tərkibində olarkən Ermənistan da digər respublikalar kimi ittifaqdaxili əlaqələrə və əməkdaşlığa malik idi. Lakin

müstəqilliyin əldə olunmasından sonra Ermənistan həm region ölkələri, həm də keçmiş postsovet ölkələri ilə siyasi, ticarət-iqtisadi, mədəni-humanitar və digər münasibətlərin inkişafı üçün tədbirlər görməyə, səfərlər həyata keçirməyə, bəyan-namələr imzalamağa başlamışdır. Ermənistan Respublikasının əməkdaşlıq əlaqələri yaratdığı keçmiş Sovet İttifaqı Respublikaları Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri, xüsusən, Qazaxıstan Respublikası olmuşdur. İki tərəf arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin avqust ayından etibarən yaradılmış və bu münasibətlərin nəticəsi kimi həmin ilin oktyabrında Qazaxıstanda fəaliyyətə başlamış Ermənistan səfirliyini nümunə göstərmək olar. Son 30 il ərzində ikitərəfli münasibətlər çərçivəsində ticarət-iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişafına diqqət yetirilmiş, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda ikitərəfli və çoxtərəfli maraqların təşviqinə yönəlmiş qarşılıqlı faydalı siyasi və iqtisadi prioritetlər qurmağa nail olmuşlar.

Qazaxıstan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin inkişafına yönəlik həyata keçirilən tədbirlərdən biri, 1999-cu ilin sentyabrın 2-də imzalanmış və bu yaxınlarda 25 illiyi tamam olan Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsidir. 2024-cü ilin oktyabr ayının 15-də Ermənistan və Qazaxıstan prezidentləri arasında baş tutan görüşdə Qazaxıstan Prezidenti Tokayev öz fikirlərini bu şəkildə ifadə etmişdir: *“Əminəm ki, bugünkü razılaşmalar ikitərəfli münasibətlərin möhkəmlənməsinə kömək edəcək. Biz Qazaxıstan-Ermənistan tərəfdaşlığı üçün möhkəm təməl olan müntəzəm sammit görüşlərimizə böyük əhəmiyyət veririk. Qazaxıstan Ermənistanla dostluq münasibətlərini çox yüksək qiymətləndirir. Qazax torpağında erməni xalqına qarşı isti hisslər var. Qazaxıstan üçün Ermənistan etibarlı və zamanın sınağından keçmiş yaxın tərəfdaşdır. Xalqlarımızı*

möhkəm dostluq telləri, ortaq tarix və oxşar mədəni-humanitar dəyərlər bağlayır. İkitərəfli münasi-bətlərin bütün sahələrdə dinamik və mütərəqqi inkişafını məmnunluqla qeyd edirəm”. (2024) Danışıqlar zamanı regional və beynəlxalq gündəlikdəki aktual məsələlərə toxunulmuş, ticarət-iqtisadi, nəqliyyat-logistika, kənd təsərrüfatı, mədəni-humanitar, həmçinin rəqəm-sallaşma sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi perspektivləri müzakirə edilmişdir. İkitərəfli münasibətlərin inkişafı özünü 2023-cü ilin sonlarında ticarət dövriyyəsinin 2.4 dəfə artması ilə göstərmişdir (1).

Erməni şərqşünas, politoloq Andranik Hovhannisyan 15 oktyabrda həyata keçirilmiş rəsmi səfər haqqında fikirlərini söylərkən Ermənistanın Qazaxıstanı Mərkəzi Asiyadakı əsas iqtisadi tərəfdaşı kimi gördüyünü bildirmiş, ticarət-iqtisadi əlaqələrin artırılmasında əsas maneə olaraq nəqliyyat və logistika marşrutlarının olmamasını qeyd etmişdir. Lakin bunun üçün xüsusi tədbirlərin həyata keçirildiyini də nəzərə çatdırmışdır.

İki ölkə arasında qarşılıqlı fəaliyyət həm Qazaxıstan-Ermənistan dostluq qrupları formatında, həm də beynəlxalq təşkilatlar platformalarında ənənəvi olaraq yüksək etimad, mövqe və təşəbbüslərin qarşılıqlı dəstəyinə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. https://arminfo.info/full_news2.php?id=86622 (15.10.2024)

Emil Bağırılı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
emil_bagirli@unec.edu.az

SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAF EDƏN ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİYYATLARINA POTENSİAL TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: süni intellekt, vergi, innovasiya, texnologiya, requlyasiya

Keywords: AI, taxing, innovation, technology, regulation

Süni İntellekt həyatımızda və iqtisadiyyatımızda getdikcə daha vacib rol oynamaqda və artıq dünyanın müxtəlif sahələrinə təsir göstərməkdədir. Onun üstünlüklərindən faydalanmaq uğrunda hal-hazırda çox şiddətli qlobal rəqabət getməkdədir. Süni İntellekt bir çoxları tərəfindən məhsuldarlıq və iqtisadi artım mühərriki kimi görülməkdədir. O, işlərin görülmə səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, böyük məlumat kütlələrini təhlil etməklə qərar qəbul etmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər (Chugh, R. 2023). Süni İntellekt həmçinin yeni məhsul və xidmətlər, bazarlar və sənayelərin yaranmasına təkan verə bilər, bu da istehlakçı tələbatını artıraraq yeni gəlir mənbələri yarada bilər. Lakin Süni İntellekt iqtisadiyyat və cəmiyyət üzərində negativ ciddi təsirlər də göstərə bilər. Bəzi iqtisadçılar xəbərdarlıq edirlər ki, bu, sərvət və bilik mərkəzlərinə çevrilən super şirkətlərin yaranmasına səbəb ola bilər ki, bu da geniş iqtisadiyyata mənfəət təsir göstərə bilər (Accenture 2016). Süni İntellekt inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı fərqi daha da artırır, bəzi bacarıqlara malik işçilərə

tələbatı artıraraq digərlərini isə işsiz qoya bilər. Bu meylin əmək bazarı üçün geniş yayılmış nəticələri ola bilər. Ekspertlər həmçinin xəbərdarlıq edirlər ki, Süni İntellekt bərabərsizliyi artır, maaşları azalda və vergi bazasını daralda bilər (Mazilescu, V. 2018). Əksər tədqiqatlar süni intellektin (AI) iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini vurğulayır. Konsaltinq şirkəti Accenture tərəfindən başladılan və birlikdə dünyanın iqtisadi məhsulunun 0,5%-dən çoxunu yaradan 12 inkişaf etmiş iqtisadiyyatı əhatə edən bir araşdırmaya görə, 2035-ci ilə qədər AI illik qlobal iqtisadi artım tempini ikiqat artır bilər. AI bu artımı üç əsas yolla təmin edəcək. Birincisi, innovativ texnologiyalar işçi qüvvəsi ilə bağlı vaxtın daha səmərəli idarə edilməsini mümkün edəcəyi üçün əmək məhsuldarlığında (40%-ə qədər) güclü artıma səbəb olacaq. İkincisi, AI problemləri həll edə bilər və özünü öyrənmə qabiliyyətinə malik yeni bir virtual işçi qüvvəsi yaradacaq – hesabatda buna "intellektual avtomatlaşdırma" deyilir. Üçüncüsü, iqtisadiyyat fərqli sahələrə təsir edəcək və yeni gəlir mənbələri yaradacaq innovasiyanın yayılmasından da faydalanacaq (Accenture 2016).

Süni intellektin yuxarıda qeyd edilən potensial müsbət təsirləri ilə yanaşı, həm də başda əmək bazarı olmaqla negativ implikasiyaları da mövcuddur.

Süni intellekt başda olmaqla, innovasiyaların iqtisadiyyata tətbiqi nəticəsində yaranan texnoloji işsizlik, müəyyən növ işçilərin bacarıqlarının texnoloji tərəqqi nəticəsində aktuallığını itirməsi və insan əməyinin maşınlarla əvəz olunması ilə əlaqədar iş itkisi kimi tərif olunur. Bu iki fenomen qarışıq narahatlıq və ümid hissləri yaradır. Narahatlıq, yeni texnologiyalar nəticəsində iş yerlərinin itirilməsi perspektivi ilə bağlıdır.

Hələlik süni intellektin tətbiqinin işsizliyə təsirinə dair yetərli sayda empirik elmi ədəbiyyat yoxdur. Amma təbii ki, bir neçə il sonra ikt sektoru başda olmaqla AI-ın tətbiqinin praktiki nəticələrini görmə ehtimalımız çox yüksəkdir. İronik olaraq süni intellekt məhz özünün də aid olduğu, yarandığı informasiya texnologiyaları sektoruna əhəmiyyətli mənfi təsir potensialına malikdir. Belə ki, proqramlaşdırma kimi bəzi iş qollarının süni intellektlə əvəzlənmə ehtimalı mövcuddur. Bu da təbii ki, təhsildən sənayeyə, idarəetməyə və.s sahədə inqilabi dəyişiklərə gətirib çıxara bilər. Amma yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bunlar haqqında əminliklə danışmaq üçün hələki əlimizdə yetərli data yoxdur (4).

Süni intellekt texnologiyaları hazırda iqtisadi müzakirələrin mərkəzində yer almaqdadır. Ondan necə istifadə olunacağı və nələrə səbəb ola biləcəyi ilə bağlı həm optimist həm də pessimist fikirlər, proqnozlar mövcuddur. Hal-hazırda bir çox iqtisadçı onun müsbət təsirlərinə diqqət çəksə də, əmək bazarı üzərindəki potensial təsirlər də getdikcə müzakirə mövzusunə çevrilməkdədir.

Bütün bu proqnozlar, fikirlər fonunda süni intellektin iqtisadiyyata tətbiqi sosial amillər də göz önünə alınaraq müzakirə edilməlidir. Çünki yüksək texnologiyaların iqtisadiyyata sürətli tətbiqi bir çox ənənəvi iş qolunun iflasına səbə ola bilər ki, bu da sonda sosial gərginliyi artıracaqdır. Sosial gərginlik fonunda həmin texnologiyalar gözlənilən real nəticələri verməyəcəkdir. Buna görə başda ölkəmiz Azərbaycan olmaqla bir çox dövlətin süni intellektlə bağlı requlyasiyalara, qanun layihələrinə, iqtisadi planlara sahib olması vacibdir (5).

Ədəbiyyat

1. Accenture. (2016). Why AI is the Future of Growth.
2. Chugh, R. (2023). Impact of Artificial Intelligence on the Global Economy: Analysis of Effects and Consequences. International Journal of Social Science and Economic Research.
3. Mazilescu, V. (2018). Artificial Intelligence as a New Factor of Global Economic Growth. Economics and Applied Informatics.
4. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/artificial-intelligence/notes-from-the-ai-frontier-modeling-the-impact-of-ai-on-the-world-economy>
5. [https://one.oecd.org/document/DSTI/CDEP\(2022\)14/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DSTI/CDEP(2022)14/FINAL/en/pdf)

Aytac Şadiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Doktorant
shinetomydarkness@gmail.com

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ YAPONİYANIN MÖVQEYİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, Qarabağ, müharibə, münaqişə

Keywords: Azerbaijan, Japan, Karabakh, war, conflict

Azərbaycan-Yaponiya münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişafı səbəbindən Yaponiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyir. Yaponiya Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 28-də tanımışdır. İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il sentyabr ayının 7-də qurulub.

Öz müstəqilliyini yeni elan etmiş və bir çox problemlərlə qarşılaşan Azərbaycana 1991-ci ilin martında Yaponiya tərəfindən 1 milyon ABŞ dolları həcmində humanitar yardım edilmişdir. Bu əlaqələr “Gündoğar ölkə”nin də xarici siyasət istiqamətlərinə uyğun gəlirdi. Çünki Yaponiya özü də separatizmdən əziyyət çəkməkdədir. Belə ki, II Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya ilə Rusiya arasında yaranan Kuril adaları münaqişəsi hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk andan etibarən Azərbaycanın üzlənmiş olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Yaponiyanın gündəmində olmuşdur (3). 2020-ci il 27 sentyabr tarixində Ermənistan rəhbərliyi və Ermənistan ordusunun növbəti genişmiqyaslı təxribatlarına cavab tədbirləri olaraq, Azərbaycan Prezidenti ordumuza əks-həmlə əməliyya-

tına başlamaq əmrini verir və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi, yəni II Qarabağ müharibəsi başlayır. 28 sentyabr 2020-ci il tarixində bu xəbərdən narahatlıq keçirən Yaponiya tərəfinin nümayəndəsi Mətbuat Katibi Ohtaka Masoto Azərbaycan tərəfinə 3 maddədən ibarət bəyanat ünvanlayır. Bəyanatda bildirilir:

1) Yaponiya sentyabrın 27-dən Dağlıq Qarabağın təmas xətti boyunca baş verən və mülki əhalinin də daxil olduğu tələfatla nəticələnən silahlı qarşıdurmadan ciddi narahatlığını bildirir. Yaponiya bütün maraqlı tərəfləri hər hansı hərbi əməliyyatları dərhal dayandırmağa, maksimum təmkin nümayiş etdirməyə və dialoqu bərpa etməyə çağırır;

2) Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişənin yekun həlli Qafqaz regionunda sülh və sabitlik üçün vacibdir;

3) Bu bəyanata əsasən Yaponiya ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin iki ölkə arasında münaqişənin həlli üzrə vasitəçilik səylərini tam dəstəkləyir və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında sülh yolu ilə həllinə ümid etdiyini bildirir (2). 2020-ci il 5 noyabr tarixində Azərbaycanın Yaponiyadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Gürsel İsmayılzadə Azərbaycanın Yaponiyadakı səfirliyində Azərbaycanın yaşamış olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə yapon ictimaiyyətinə məlumat vermişdir. Tədbirdə həmçinin, Yaponiyada yüksək nüfuza malik olan “The International Friendship Exchange Council” (FEC) təşkilatının prezidenti Ken Matsuzava və digər rəhbər üzvləri də iştirak etmişdilər. Gürsel İsmayılzadə Dağlıq Qarabağ müharibəsinin 100 il öncəsi, Azərbaycanın üzləşmiş olduğu tarixi faciələr, həmçinin 27 sentyabr tarixində Azərbaycan ordusunun elan etmiş olduğu əks-həmlə əməliyyatları və Ermənistan ordusunun müharibənin o gününədək Azərbaycanlı mülki əhəldən 91 nəfəri qətlə yetirməsi, 200-dən çox insanın yaralanması,

minlərlə yaşayış binası və mülki obyektlərin dağıdılması haqqında ətraflı çıxış etmişdir. Tədbirdə çıxış edən FEC təşkilatının prezidenti Ken Matsuzava münəfişə ilə bağlı ətraflı məlumata görə minnətdarlığını bildirib. Döyüşlər zamanı həlak olmuş mülki əhali və hərbcilərin ailələrinə başsağlığının çatdırılmasını xahiş edən təşkilatın rəhbəri yaralanmış insanların tezliklə sağlamlarını arzuladığını söyləyib. Ken Matsuzava iki ölkə arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığın bundan sonra da genişlənəcəyini vurğulayıb (4). 2022-ci ildə Azərbaycanla Yaponiya arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ildönümü və Azərbaycan Respublikasının Müstəqillik Günü Tokioda Azərbaycan səfirliyində təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Rəsmi qəbulda çıxış edən Azərbaycanın Yaponiyadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Gürsel İsmayılzadə Yaponiyalı qonaqlara Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə Azərbaycanın yüksəlişi, 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında davam edən 44 günlük Vətən müharibəsi haqqında ətraflı məlumat verib. O, eyni zamanda hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa və inkişafının Azərbaycan hökumətinin əsas prioriteti olduğunu qeyd edib (1). Azərbaycanla Yaponiya arasında sıx siyasi əməkdaşlıq yalnız bununla bitmir. Belə ki, 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycan ordusunun Qarabağda həyata keçirdiyi lokal antiterror əməliyyatları, yəni III Qarabağ müharibəsi zamanı da Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləmişdir. çox çalışır.

Ədəbiyyat

1. Yaponiya və Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ildönümü və Müstəqillik Günü Tokioda qeyd olunub.
https://azertag.az/xeber/yaponiya_ve_azerbaycan_arasinda_diplomatik_munasibetlerin_qurulmasinin_30_cu_ildonumu_ve_musteqillik_gunu_tokioda_qeyd_olunub_video-2154059[Müraciət tarixi:19.10.2024]
2. The Armed Confrontation along the contact line of Nagorno-Karabakh (Statement by Press Secretary YOSHIDA Tomoyuki).
https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_002916.html[Müraciət tarixi:19.10.2024]
3. Azərbaycan-Yaponiya münasibətləri.https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan%E2%80%93Yaponiya_m%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99ri[Müraciət tarixi:19.10.2024]
4. Yaponiya ictimaiyyətinin nümayəndələri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə məlumatlandırılıblar.
<https://azerbaijan.az/news/4897>[Müraciət tarixi:19.10.2024]

Vüsalə Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filialı
dissertant
vusalahasanova1986@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3529-032X>

DƏRS PROSESİNƏ GİRİŞ VƏ ONUN EFFEKTİVLİYİNİN TƏMİNATI STRATEGİYALARI

Açar sözlər: giriş, effektivlik, strategiyalar, prinsiplər
Keywords: lead-in, effectiveness, strategies, principles

İkinci dil dərslərində xüsusi yeri olan “giriş” özündə effektiv dərslər üçün gözdə tutulmuş, uyğun və mövzu ilə birbaşa əlaqəli olan bir “giriş” ilk növbədə tələbələrin diqqətini özünə çəkir. Marağın formalaşmasında əvəzolunmaz hesab olunan “giriş” öz bərabərində tələbələrin mövzu ilə əlaqəli əvvəlki bilik bazasını aktivləşdirərək yeni materialı əvvəlki biliklə birləşdirməyə və əlaqəli şəkildə yadda saxlanmasına şərait yaradır. Mövzu ilə əlaqəli mühitin yaradılması sayəsində tələbələrin özünü həmin mühitin içərisində hiss etmələri dərslər prosesini daha mənalı və məqsədyönlü edir ki, bu da dərslər boyu iştirak, interaktivlik, kommunikativlik, öz güvən, hədəf dil və ondan istifadəyə istək, narahatçılığın aradan qalxması kimi əsaslı anlayışları öz bərabərində formalaşdırır. Arendasın təbirincə desək, yeni dərslərin əvvəlində tətbiq olunan bu texnika tələbələrə öyrənməyə hazırlayır, tədris olunacaq mövzu və öyrəncilər arasında ünsiyyət əlaqəsi yaradır (Arendas, 1998, s. 240). Gowerin də ifadə etdiyi kimi, qısa vaxt ərzində dərslərin məqsədinə yönəlmə tələbələrə kontekstual informasiyanın ötürülməsi və öyrədilən

dil materialının praktikada istifadəsi baxımından “giriş” ikiqat önəm kəsb edir (Roger, 1983, s. 73). Buna görə də, müəllimlərin tələbələrin dərəcə marağını dərhal oyatmaqla təsirli üsullar hazırlaması bütün dərəcə prosesinin səmərəlilik baxımından təminat altına alınması üçün vacib hesab edilir.

İstənilən xarici dil dərəcəsinə “giriş” hazırlamaq üçün bir neçə prinsipi gözdən keçirmək lazımdır. İlk olaraq, “giriş” maraqlı olmalıdır. Tədrisin başlanğıc nöqtəsi tələbələrin öyrənməyə marağının formalaşması ilə başlayır. Psixoloji olaraq marağ istənilən mövzuda az çox biliyə sahib olduğumuz zaman ortaya çıxan müsbət emosiyadır. Öyrənməyə marağ öz növbəsində qrup üzvləri ilə qarşılıqlı sosial əlaqəni yaradır. Dil öyrənmədə marağ və motivasiyanın əsas rol oynadığını nəzərə alsaq “giriş” in maraqlı hazırlanması effektiv öyrənmənin təminatıdır. İkinci, “giriş” dərəcəsinin məqsədi və tədris olunacaq mövzuya uyğun təşkil olunmalıdır. Dəxilsiz “giriş” tələbələrin diqqətini yayındıra və gözlənilən keyfiyyətə mane ola bilər. Üçüncüsü “giriş” tələbə yönümlü olmalı, onların ehtiyaclarına əsaslanaraq hazırlanmalı və tələbələrin zehni və fiziki inkişafına uyğun həyata keçirilməlidir. Hər tələbənin xarakter və dil səviyyəsi fərqi nəzərə alsaq “giriş” in hazırlanması müəllimdən uyğun texnikanın tapılması və fərqli ehtiyaclara cavab vermə baxımından peşəkarlıq tələb edir ki bu da öz növbəsində müəllim və tələbə arasında əlaqəni möhkəmləndirir və ahəngdar öyrənmə mühiti yaradır. Dördüncüsü, “giriş” qısa olmalıdır. Əsas dərəcə mövzusunə yönəlməyə xidmət edən “giriş” in 3-5 dəqiqədən daha çox vaxt alması aydın olmayan dərəcə məqsədi və əsas detallardan yayınmağa səbəb ola bilər. Beşincisi və ən önəmlisi, orijinal materiallardan dərəcəsinin “giriş” mərhələsində istifadə dərəcəsinin başqa mərhələlərində olduğu kimi əsaslı önəm daşıyır. Həyatın təhsilin mərkəzi elementi olduğunu nəzərə

alsaq təhsil ondan kənar da təsəvvür oluna bilməz. Tələbələrə original və həyati materialların təqdim olunması ilə onlar özlərini daha azad ifadə edə bilər və ən azı öz doğma dillərində mövzu ilə bağlı əvvəlcədən bildikləri informasiya müəllimlə ünsiyyətə təhrik edən öz güvən yarada bilər. Day, Richardın da qeyd etdiyi kimi, ikinci dil dərslərində tələbənin istifadəsinə verilən hər material original olmalıdır ki real həyat situasiyalarına xidmət etsin (Day and Bamford, 1998, s. 53). Ancaq nəzərə alsaq ki istifadə etdiyimiz dərsliklər əsasən səs yazma studiyalarında hazırlanan materiallardan ibarətdir originallığın dərs prosesinə inteqrasiyası (Nuhan, 2003, s. 33), birmənalı olaraq fasilitatorun dərs mərhələlərindən səmərəli istifadəsinin əhəmiyyətini artırır.

Effektiv “giriş” in hazırlanması fərdi yanaşma tələb edir və “Faydalı “giriş” necə hazırlanmalıdır?” sualına konkret cavab tapmaq mümkün olmasa da bəzi strategiyalar yaxşı “giriş” ideyalarının yaranmasına kömək edə bilər.

Yaşam boyu baş verən hadisələr zəminində yaranan situasiyalarda biz nə deyəcəyimizlə bağlı qaydaları deyil, davranışı öyrənirik (Halliday, McIntosh, Strevens, 1964, s. 39). Dil öyrətməyin və öyrənməyin məqsədi Hymes qeyd etdiyi kimi, istənilən sosial kontekstdə kommunikativ rəqabətə bağlı olmalıdır (Hymes, 1972, s. 269-293). Həqiqi həyat vəziyyətlərinə uyğun tərtib olunmuş “situativ giriş” öz ana dilimizi öyrəndiyimiz zaman uyğun olaraq baş verən praktikanı xatırladır. Situativ giriş zamanı müəllim tələbələrin real həyatda qarşılaşdıqları vəziyyətlərə bənzər bir mənzərə yaradır. Bu da öz növbəsində tanış həyat mənzərələrində tələbələrin ünsiyyət arzusunu və motivasiyasını artırır.

İnformasiya dövründə computer və internetin məşhurluğunun artması ilə texnologiya təhsildə də mühim rol oynayır.

Multi medianın dəstəyi ilə tərtib olunan giriş də fərqli şəkil, mətn, səs və video tipli kontentlərdən informasiya toplayaraq cansız və nəzəri biliyi daha maraqlı etməklə bahəm mücərrədliyi konkretləşdirməyə kömək edir. Müəllimin dərslə uyğunluq təşkil edən informasiyanı seçməsinin əsas rol oynadığı multimedia girişi göz və beynin inteqrasiyasını tələb edən vizuallığı təmin edir və yeni dərslə yönəlmək və dərslə səmərəliliyi baxımından zəmin yaradır (Asch, 1946).

Əvvəlki biliklərə inteqrasiya girişi yeni bilik əldə etmək üçün əvvəldən öyrəndiklərinin baza rolunu oynadığı başqa bir strategiyadır.

Mənalı öyrənmək üçün yeni biliklərin əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilmənin vacib olduğunu vurğulayaraq hər nə qədər ənənəvi metodu xatırlatsa da əvvəlki biliklərin yeni informasiyanın tədisi üçün istifadəsinin dərslə giriş kimi təşkilinin effektiv olduğunu qeyd etmək yerinə düşər.

Qloballaşma dövründə istər yerli istərsə də xarici ancaq isti mövzulara toxunmaq informasiya bolluğu baxımından müzakirəni və bilavasitə effektiv girişini yarada və motivasiyanı artırma bilər.

Nəticədə hər hansı bir dərslə ilk addımı kimi giriş, xarici dil tədrisində ən əsas və vacib məqamlardan biridir və dərslə rahat və uğurlu keçməsinə kömək edir. Şübhəsiz, bu qısa ancaq önəmli zaman kəsiyini gözardı etmək olmaz. Əgər giriş yaxşı tərtib olunarsa, o, tələbələrin diqqətini tez bir zamanda cəlb edə, onların öyrənməyə marağını artırma, onlara dərslə məqsədini aydınlaşdırmağa və sinif fəaliyyətlərində fəal iştirak etməyə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Asch, S. E. (1946). Forming impressions of personality. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41(3).
2. Arendas, R. (1998). *Learning to Teach*, 4th edn. New York: The McGraw-Hill Publishing.
3. Day and Bamford. (1998, December). Extensive reading in the second language classroom, *RELC Journal* 29(2), 187-191. DOI:10.1177/003368829802900211
4. Nuhan, D. (2003). *Practical English language teaching*. London: McGraw-Hill.
5. Hymes, D.H. (1972). *On Communicative Competence*. London.
6. Halliday, M. A. K., McIntosh, A., Strevens, P. (1964). *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longmans.
7. Roger, G. (1983). *Teaching practice handbook* London; Exeter, NH: Heinemann Educational Books.

Hümeyre Yaqubova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
nadirihumeyre@gmail.com

QƏLƏBƏ VƏ ZƏFƏR GÜNÜN MÜBARƏK AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Azərbaycanın qələbəsi, Azərbaycan xalqı xoşbəxt xalqdır ona görə ki, cənab İlham Əliyev kimi Ali Baş Komandanı var

Keywords: Azerbaijan's victory, Azerbaijan is a fortunate nation that has a president like Mr. Ilham Aliyev

Hər bir xalq, dövlət öz görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanınır. Tariximizin ən çətin və keşməkeşli dövrlərində Azərbaycanın və xalqımızın nicatı, quruluşu və xoşbəxt gələcəyi naminə hakimiyyətə qayıtmış ulu öndər Heydər Əliyev məhz belə bənzərsiz dahi tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycan öz coğrafi, siyasi vəziyyətinə, təbii sərvətlərinə görə daim bir çox dövrlərin maraq dairəsində olub. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Azərbaycan hələ tam oxunmamış kitabdır». Dünyanın görkəmli alimləri, Qədim Azərbaycan diyarını təbii muzey adlandırıblar. Bu muzeyin qeyri adi keyfiyyətlərə malik olan, nadir, yeganə, bənzərsiz mərkəzi ölkəmizin ən qədim güşələrindən biri olan Qarabağdır. Qarabağ diyarı Kür və Araz çaylarının zəngin aralığında yerləşərək qədim tarixə malikdir. Elmi araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, qədim Qarabağ diyarı dünyanın ilk insan məskənlərindən biridir. Qədim Qarabağ öz gözəlliyi və sərvətləri ilə hər zaman diqqəti cəlb edib. Azərbaycanın gözəl

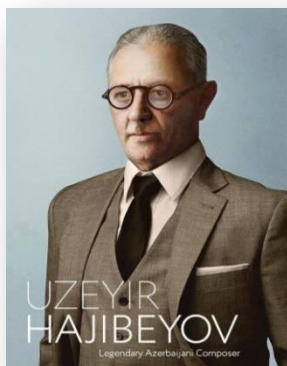
Qarabağ diyarı bir zamanlar qanlı hərbi meydanına çevrilmişdir (Məmmədov, 2021, s. 3-6).

29 ildir ki, ermənilər tərəfindən maddi sərvətlərin, mədəniyyət abidələrinin vəhşicəsinə məhv edilməsi nəticəsində Qarabağ və ətraf 7 rayon da daxil olmaqla, Azərbaycan ərazisinin 20%-i işğal altında idi. Bir milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşları evlərindən didərgin salınmışdı. Vətəndaşlarımızın nənə-babalarının məzarları mənfur erməni cəlladlarının təhqirinə məruz qalaraq vəhşi cəsinə dağıdılmışdır. Azərbaycanın əfsanəvi təbii gözəlliyə malik Şuşa, qədim muğam musiqimizin beşiyi Ağdam, şəfali İstisuyu, təbii mineral birləşmələrdən ibarət olan, tərkibindəki metalların, mineralların alınması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilən dəmir, mis, qızıl yataqları ilə məşhur olan Kəlbəcər, qəhrəman Laçın, çiçəklər diyarı Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, bərəkətli Füzuli, Xocalı XX əsrdə ən böyük faciə günlərini yaşamışdır. Qarabağ bütünlükdə mədəniyyətimizin, musiqimizin dünya mədəniyyətinə çox nadir incilər bəxş etmiş bir diyardır.

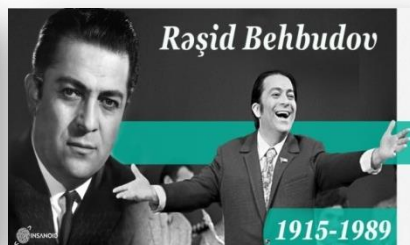
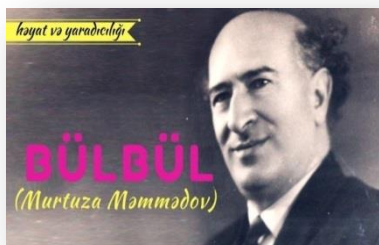
XIX əsrdə qədim Şuşa şəhərində 95 xalq şairi, 22 musiqiçi, 38 xanəndə-müğənni, 16 təsviri incəsənət xadimi rəssam, 5 astronom, 18 arxitektör, 16 səhiyyə işçisi həkim yetişmişdir. Bütün Şərqdə əsrin ən böyük universal-elmi ensiklopedik biliyə malik alimi Mirmöhsün Nəvvab, dünya korifeyləri siyahısına adını yazmış Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül və Rəşid Behbudov da qarabağlı idilər. Qədim Şuşa şəhəri həm də milli-memarlıq abidələrinin saxlandığı tarixi bir məkandır.

MİR MÖHSÜN NƏVVAB
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

UZHEYİR
HAJİBEYOV
Legendary Azerbaijan Composer

Qədim Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümum-milli lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”.

Ümummili liderimiz Heydər Əliyevin siyasi istiqamətini uğurla davam etdirərək Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasına xüsusi diqqət yetirən cənab Prezident İlham Əliyev bu məsələdə yalnız Azərbaycan respublikasının

milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutduğunu nümayiş etdirmişdir (Məmmədov, s. 22-25).

Ermənilər 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan respublikasına qarşı növbəti baş vermiş təxribat hücumuna keçdilər. Həmin gün ölkədə hərbi vəziyyətin elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Fərman imzaladı.

27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan xalqına müraciət edərək ibdirdi ki, “ Ermənistan sillahlı qüvvələri bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə edərək bizim yaşayış məntəqələrimizi, eyni zamanda, hərbi mövqeylərimizi atəşə tutmuşdur. Düşmən atəşi nəticəsində mülki əhali və hərbişilər arasında itkilər, yaralananlar var. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Onların qanı yerdə qalmayacaq. Biz haqq yolundayıq. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ Azərbaycandır!” deyərək müraciət etdi. Onun müraciəti bütün respublika vətəndaşlarına əsgər və generallara Azərbaycan torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə daha da ruhlandırırdı. Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə inamı daha da artdı. Azərbaycan əsgərlərinə, Azərbaycan xalqı həmrəylik əməliyyatları göstərərək dəstəklədi. On minlərlə Azərbaycanın vətən övladları könüllü şəkildə döyüşlərdə iştirak etmək üçün müraciət etdi.

Qazanılan zəfərlər təkcə silahın gücü ilə deyil, həm də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən siyasətinin, dünyada yüksək nüfuzunun məntiqi nəticəsidir. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqının həmrəyliyini, birliyini və fəallığını bir daha nümayiş etdirdi. Siyasi inamından, əqidəsindən, mənsubiyyətindən, mövqeyindən asılı olmayaraq *Azərbaycan xalqı, müzəffər ordumuz Ali Baş Komandanın*

ətrafında “Dəmir yumruq” kimi birləşdi. Azərbaycanın bütün bölgələrindən ordumuza dəstək gəldi. Azərbaycan xalqı hər gün dövlətimizin başçısı İlham Əliyevdən qələbə xəbərini gözləyirdi.

Ötən 44 gündə 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa şəhərləri, 4 qəsəbə döyüş meydanında işğaldan azad edildi (Ağdərə rayonu istiqamətində və Murovdağ silsiləsində hündürlüklər, Bartaz qəsəbəsi, Bartaz strateji yüksəkliyi (2300 metr), Sığirt yüksəkliyi (1370 metr), Şükürataz yüksəkliyi (2000 metr) və əlavə 5 adsız strateji yüksəklik) (Məmmədov, 2022, s. 7-9).

2020-ci il sentyabr ayının 27-dən noyabr ayının 9-na qədər davam edən Azərbaycanın uğurlu döyüشلərdən sonra, 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistanın Baş Naziri tərəfindən imzalanan sənədə əsasən, əzəli yurdumuz olan Qarabağ və ətraf rayonları, o cümlədən, Qazax rayonunun işğal altında olan 7 kəndi tamamilə işğaldan azad edildi.

Cənab İlham Əliyev xalqa müraciətində qeyd etmişdir ki, fəxr edirəm ki, mənim bir il bundan əvvəl dediyim ifadə artıq bir milli şüara çevrildi. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərəm ki, Fizüli bizimdir, Cəbrayıl bizimdir, Zəngilan bizimdir, Qubadlı bizimdir, Kəlbəcər bizimdir, Şuşa bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Yaşasın Azərbaycan!

29 illik Qarabağ həsrətimizə son qoyduğuna görə Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevə sonsuz təşəkkür və minnətdarlığımızı bildiririk. Bu, bir tarixdir: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun otuz ilə yaxın Ermənistanın işğalı altında olan torpaqları azad etməsi və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması müstəqil dövlətçilik tariximizin ən şərəfli səhifəsidir.

Qarabağın işğaldan azad olunmuş hər bir şəhərində, kəndində habelə Şuşada Azərbaycanın şanlı üçrəngli bayrağı dalğalanır (Qurbanov, 2024, s. 31-34).

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, N. (2021). İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsinin səbəbləri və əhəmiyyəti. Bakı: "Kredo". 19.05.2021.
2. Məmmədov, N. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş, İkinci Qarabağ müharibəsi və qəhrəmanları. "Kredo", 04.05.2021, 3-6.
3. Məmmədov, N. (2022). İkinci Qarabağ müharibəsi: Zəfər salnaməsi. Bakı: "OPTİMİST" MMC çap mərkəzi, 464.
4. Qurbanov, S.H. (2024). Dünya və Azərbaycan siyasətində Heydər Əliyev kursu. Bakı.

Sevil İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin Şəki filialı
ibrahimova_57@mail.ru

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN TƏMİN OLUNMASI DÖVLƏTİN ƏSAS HƏDƏFİDİR

Açar sözlər: keyfiyyət, innovasiya, fəaliyyət, təşkilatçılıq, qabiliyyət, təfəkkür, təxəyyül, özünütəşkil, konsepsiya

Keywords: quality, innovation, activity, organization, ability, thinking, imagination, self-organization, concept

Aparılan islahatlar respublikamızın təhsil sisteminin bütün pillə və səviyyələrin də özünü müxtəlif səviyyələrdə göstərir. Cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm sahələrin dən və sosial həyatın vacib inkişaf istiqamətlərindən biri təhsildir. Təhsilin inkişaf perspektivləri hamını – ölkə miqyasında idarəetmə qərarlarını qəbul edən nazirdən tutmuş, təhsil müəssisəsi rəhbərlərini, elmi işçiləri, dərslük müəlliflərini, metodistləri, praktik müəllimləri, bir sözlə, müxtəlif səviyyələrdə təlim-tərbiyə prosesini təşkil edənləri və nəhayət, valideynləri, bütün ictimaiyyəti narahat edir, düşündürür, çıxış yolları axtarmağa məcbur edir. Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də təhsilin uzunmüddətli zamanı əhatə edən strateji inkişafını müəyyənləşdirmək üçün vacib olan milli təhsil konsepsiyaları və dövlət proqramları təşkil edir. Əsas hədəf təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə həm tələbələrin bilik və bacarıqlarının dövlət standartlarına uyğun olmasını, həm də təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi, habelə təhsil xidmətlərində keyfiyyətin təmin olunması istiqamətində idarəedənlərin və pedaqoqların

səmərəli fəaliyyə tını təmin etməkdir. Lakin cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq tələblər və imkanlar getdikcə artır. «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyildiyi kimi: «Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi hər bir tarixi mərhələdə ictimai siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafıla bağlı tələblərdən irəli gəlir». Tətbiq edilən yeni metodlar sayəsində müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edilsə də, təhsilin özündə olduğu kimi, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində də bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu da təbii sayılmalıdır. Cəmiyyət inkişaf edir, dəyişir, yeniləşir və təbii ki, təhsilə verilən tələblər də artır, yeniləşir. Dünən yeni olan bir nəzəriyyə, metod artıq bu gün müasir tələbləri ödəyə bilmədiyindən köhnəlir, səmərəsiz sayılır. Buna görə də, yeniliklər olmaqla yanaşı, təhsildə keyfiyyət məsələsi həmişə gündəmdə qalır. «Azərbaycan Respublika sında təhsil inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası»nda da bu problemin önə çəkilməsi məhz cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təhsilin qarşısında duran tələblərin getdikcə artmasında özünü göstərir.

Müasir dövrdə keyfiyyət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul olunur. Bildiyimiz kimi, daim inkişaf edən cəmiyyətin tələb lərinə keyfiyyət göstəricisi olmadan cavab vermək qeyri mümkündür. Keyfiyyətin idarə edilməsi istehsalın planlaşdırılmasından son məhsulun satışı və daha sonra xidmət də daxil olmaqla bütün mərhələləri əhatə edən sistemli prosesdir. Buraya keyfiyyətin planlaşdırılması, təminatı, nəzarəti və yaxşılaşdırılması aiddir.

Qəbul olunan normativ aktların, hüquqi-normativ sənədlərin və qərarların işlək olması keyfiyyətli idarəetmənin əsas şərti hesab edilir. Bu səbəbdən də keyfiyyətin təmin olunması üçün peşəkar idarəetməyə şərait yaratmaq, effektivliyi və davamlılığı qorumaq, idarəetmənin nəzəri və praktik məsələlərini

bilmək, bu sahədə zəruri bacarıqlara yiyələnmək çox önəmlidir.

Keyfiyyətin yaranması dedikdə, bunu təşkil edən tərəf kimi yalnız dövlət nəzərdə tutulmamalıdır. Birtərəfli yanaşma ilə nə təhsil sistemində, nə də digər vacib sistemlərdə nailiyyət əldə oluna bilər. Buraya dövlətin təhsil sahəsində siyasətini həyata keçirən cavabdeh orqan pedaqoqlar, tələbə və şagird kollektivi, bir sözlə təhsil prosesində iştirak edən bütün tərəflər aid olunmalıdır. Bu tərəflərin hər biri öz tutduqları mövqeyə görə qanundan irəli gələrək həm hüquqlarını, həm də vəzifələrini bilməli və buna əməl etməlidirlər. Bu mümkün olduğu halda təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasından söhbət gedə bilər.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir çox amillərlə səciyyələnən proses, komp leks tədbirlərlə əhatə olunan, intensiv innovasiyaların tətbiqi ilə bilavasitə əlaqəli nən mürəkkəb əməliyyatlar sistemindən ibarətdir. Keyfiyyət təhsilin məzmunu, formaları və metodları ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, həm də onun kim tərəfindən, hansı səviyyədə, necə aparılmasından və idarə edilməsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi, təhsilalanların stimullaşdırılması, təhsilverənlərin yüksək hazırlığa malik olması kimi faktorlar da burada önəmli əhəmiyyət daşıyır. Təhsillə bağlı aparılan bütün innovasiyalar, müasir təlim müxtəlif metodlardan, yeni təhsil texnologiyalarından istifadə edilmək və təhsilalanların daxili stimullarının, motivlərinin və tələbatlarının formalaşdırılmasına təsir göstərməli və nəticədə keyfiyyətin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmalıdır.

Təhsildə keyfiyyət dedikdə, beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət göstəricilərinin təhsil sistemində əks olunması nəzərdə tutulur. Bu akademik fəaliyyətə əhatə edən bütün funksiyaları

özündə birləşdirən bir anlayışdır. Buna görə də keyfiyyətin qiymətləndirilməsi üçün təhsilçilərin, müəllimlərin, müvafiq infrastrukturun, tədris prosesinin və resurslarının keyfiyyəti nəzərə alınmalıdır. Təhsil müəssisələri müasir tələblərə uyğun nəticələr əldə etmək üçün keyfiyyət səviyyəsinin modelləşdirilməsi, keyfiyyətə əldə edilməsinin təmin olunması və onun diaqnostikası kimi kompleks məqsədlər müəyyənləşdirməli və onları həyata keçirmək məqsədilə sistemli işlər görməlidir.

Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti onun pedaqoji fəaliyyəti ilə təhsilçilərə psixoloji təsirinə birləşmədən yaranaraq formalaşır və bu, pedaqoji prosesin səmərə və keyfiyyətə təsirinə yüksəldilməsinə istiqamətlənir. Praktiki şəkildə reallaşan fəaliyyət psixoloji təsir funksiyasına malik olmaqla sənə əsaslı pedaqoji prosesin təminini təmin edir. Lakin burada qarşı tərəfin, yəni sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsini, fənnə olan marağı, motivləri, müəllimə olan münasibətləri, ayrı-ayrı şagirdlərin səviyyəsinin necəliyi, sinifdaxili münasibətləri və s. kimi amilləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bunların müsbət məcrada olması müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərə və keyfiyyətinə yüksəlməsinə təsir etdiyi kimi, aşağı səviyyəsi də bu prosesə öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də, təşkilatçılıq fəaliyyəti müəllimin tək «özünütəşkil» bacarıqları ilə məhdudlaşmamalı, pedaqoji prosesin bütövlükdə bütün sahələrini və mərhələlərini əhatə etməlidir. Nə təlim, nə də tərbiyəvi tədbirlər prosesində heç bir «xırda» məsələ nəzərdən qaçırılmamalı, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə müsbət təsir edəcək hər bir imkandan səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir.

Təhsil sistemində həyata keçirilən hər bir layihənin nəticəsinin uğurlu olması onun keyfiyyət səviyyəsindən asılıdır.

Təhsil cəmiyyətin əsasıdır və bu həmişə diq qətdə saxlanılmalı, dünya təcrübəsinə uyğun keyfiyyət təmin olunmalıdır.

Təhsilin modernləşdirilməsinin məqsədi təhsil sisteminin davamlı inkişaf mexanizminin qurulmasından ibarət olduğuna görə qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün, ilk növ bədə qarşılıqlı münasibətlərin yeni müasir formaları əsasında problemlər həll olunmalıdır.

Təhsildə yeniləşmə elmi əsaslara söykənən bir prosesdir. Belə bir əsas olmayan «yenilik» ya geniş yayıla bilmir, ya da uzun müddət yaşamır. Onun baş verməsi bila vasitə təhsil alanların daxili ehtiyatlarına hesablanır və indiyə qədər mövcud olan təcrübənin daha da intensivləşməsinə yönəlir.

Müasir təhsildə gedən innovasiyalar təhsilənlərin ən çox potensial im kanlarının üzə çıxarılmasını və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də, onun başlıca hədəfi yaddaşı yükləmək deyil, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı olmalıdır.

Sevinc Yoldaşlı

Lənkəran Dövlət Universitetinin nəzdində
Sosial və Aqrar-Texnoloji Kolleç
yoldashlisevinc@gmail.com

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar söz: təlim, metod, informasiya, komputer, texnologiya

Keywords: training, method, information, komputer, technology

Yeni təlim texnologiyalarının sürətlə dəyişən dünyamızda elmi-texniki tərəqqinin yüksək səviyyəsi, informasiyalaşmış cəmiyyətin formalaşması, bəşəriyyət qarşısında böyük problem və böhranların yaranması, ekoloji tarazlığın pozulması, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin dağıdıcı gücə malik hərbi potensialının artması, ölkə və qitələri bürümüş iqtisadi bərabərsizlik, yoxsulluq və epidemiyaların, qlobal ziddiyyətlərin yer üzərindəki normal yaşayışı pozması insanlardan elmlərin əsaslarına yiyələnməklə ətraf aləmi dərinədən qavramağı və onun yaxşılaşmasına səy göstərməyi, xüsusilə sağlamlığı qorumağı tələb edir. Belə bir zamanda bizi əhatə edən mühitə biganə qal-mayaraq, onu öyrənmək və inkişafına yeni töhfələr vermək hər bir vətəndaşın əsas vəzifəsinə çevrilir.

Ölkəmizdə qloballaşmanın geniş vüsət aldığı, zəngin mədəniyyət və iqtisadiyyata malik bir cəmiyyətin formalaşdığı, intellektə və biliklərə söykənən güclü bir dövlətin yarandığı indiki zamanda hər bir vətəndaşın, şagirdin, tələbənin, müəllimin ətraf aləmlə tanış olması, onu öyrənməsi və müsbət dəyişikliklərdə iştirak etməsi ön plana çəkilir. Onlardan cə-

miyyətin inkişafı naminə fəaliyyət göstərməsi tələb olunur (Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələsi, 2014).

Bütün bunlar məktəblərdə Texnologiya fənninin tədrisinin aktuallığını artırır. Onu elmlə olmaq xatirinə deyil, sağlam yaşamaq naminə öyrənməyin zəruriliyi dərk edilir. Fənni yüksək səviyyədə tədris edən kadrların yetişdirilməsi vəzifəsi ön plana çəkilir. Problemin həllində ali məktəblərin pedaqoji fakültələrində tədris edilən “Texnologiyanın tədrisi metodikası” fənninin rolu böyükdür. Texnologiya interaktiv fənn olduğundan onu tədris edən müəllimin də bir çox dəqiq və humanitar fənlərlə bağlı biliklərə, bacarıqlara malik olması lazım gəlir.

Azərbaycan təhsilinin günü-gündən inkişaf etməsi, dünya təhsil sistemində özünəməxsus yer tutması çox sevindirici bir haldır. Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın imzalamasından və 2013-cü ili “İKT” ili elan etməsindən sonra bu inkişaf daha da sürətləndi. Məqsəd elmdə, təhsildə, iqtisadiyyatda yeni texnologiyalardan istifadə edərək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının intensivləşdirilməsini həyata keçirməkdir. Bu məqsədə uyğun surətdə sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi təhsildə də yeni texnologiyaların səmərəli tətbiqinə üstünlük verilməlidir.

Avropa standartlarına uyğun məktəb binalarının, müasir texnoloji avadanlıqlarla təmin olunmuş sinif otaqlarının sayı durmadan artır. Azərbaycan təhsilini dünya səviyyəsində görmək istəyimiz təhsildə İKT-nin rolunu zəruri edir. Çünki biz texnologiya əsərində yaşayırıq. Elmin, sivilizasiyanın heç bir sahəsini müasir texnologiyalarsız təsəvvür etmək qeyri-

mümkündür. Buna görə də, hər bir müəllim müasir texnologiyaların sirlərinə bələd olmalı, onlardan tədris zamanı düzgün və səmərəli şəkildə istifadə etmə vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Son illər, bu sahədə Naxçıvan Muxtar Respublikası məktəbləri və müəllimlər üçün geniş imkanlar yaradılır: müasir texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmuş məktəblər, savadlı təlimçilərin idarə etdiyi kurslar təşkil olunur və s. Bu zaman, müəllimlərin öhdəsinə yalnız və yalnız, bu geniş imkanlardan yararlanaraq “Texnologiya” fənninin tədrisi zamanı müasir texnologiyalardan istifadə etmək qalır. Hər bir müəllim dərslərinin yüksək və səmərəli şəkildə tədris etməsi üçün təlimdə müasir texnologiyaların istifadəsinə həsr olunmuş kurslardan keçməli, müəyyən sertifikatlara ən əsas işə İKT-dən səmərəli istifadə vərdişlərinə yiyələnməlidir (Veysona, 2013).

Məktəblərin kompüterləşdirilməsi təhsil sistemində çox ciddi dəyişikliklər yaradır. Təcrübə göstərir ki, informasiya texnologiyalarından bu gün nəinki məktəbin idarə olunmasında, həm də dərslərdən kənar və məktəbdən kənar tədbirlərin həyata keçirilməsində də geniş istifadə olunur. Xüsusən də internetin yaranması, gənclər arasında onun çox məşhur olması, təhsilin çox müxtəlif sahələrində yeniyeni üfqlər açır. Kompüterlərin təhsil sahəsinə inteqrasiyası da bu tendensiyaları əks etdirir. Kompüterlərin təhsil sahəsində uğurlu tətbiqi yalnız onların əldə edilməsindən deyil, eyni zamanda istifadəçilərin onlarla nə dərəcədə tanış olmalarından asılıdır. Müasir dövrdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir.

İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT strukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərindən biri olub. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasının bu sistemin inkişafına prioritet istiqamətlərindən biridir (Əlizadə, 2001).

Hazırda Respublikamızda bütün sahələrdə, xüsusilə də təhsil sistemində mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük önəm verilir. İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu isə, təbii ki, orta məktəbdən başladığı üçün bu sahədə həyata keçirilən siyasətin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.

Texnologiya fənninin ən mühüm vəzifələrindən biri şagirdlərdə özünə inam hissi yaratmaqdır. Şagirdlərdə özünə inam hissi o zaman yaranır ki, onlara sinfin və dərsin təşkilində

iştirak etməyə icazə verilir, öyrənmədə sərbəstlik verilir və onların fikirləri ictimai müzakirəyə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Veysona, Z. (2013). Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı.
2. Əlizadə, Ə. (2001). Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu.
3. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələsi. (2014).

Sədyar Bağirov
Azərbaycan İdman Akademiyası
sadyar.baghirov@sport.edu.az

YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRİN HƏYATINDA HƏRBI İDMAN OYUNLARININ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: məktəbli, hərbi idman oyun-ları, mənəvi tərbiyə, dostluq, vətənpərvərlik

Keywords: school, military sports games, discipline, friendship, patriotism

Hərbi-idman oyunu – yeniyetmələrin topladıqları həyat təcrübəsini tətbiq etdiyi və zənginləşdirdiyi, ətraf mühütün, dünya haqqında bilik və bacarıqların, təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirildiyi fəaliyyət növüdür. Hərbi-idman, mütəhərrik oyunları uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, praktiki fəaliyyətlərinə meyllilik, ətrafdakı dünyanı dərk etmə və öyrənmə istəyi, böyüklərin həyatında iştirak etmə arzusuyla izah olunur. Hərbi-idman oyunu – uşaqların oyunlarının bir növüdür. Bu, tarixən uşaqlarda hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini formalaşmış bir vasitədir. Hərbi-idman oyunlarına yeniyetmələrə xas olan əsas xüsusiyyətlər daxildir. Həmin xüsusiyyətlərə oyun motivləri, məqsədləri, fəaliyyətin müxtəlifliyi, yüksək emosionallıq və həyat sevrəklik kimi keyfiyyətlər daxildir. Lakin eyni zamanda, hərbi-idman oyunlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri və fərqlilikləri də vardır. Bunlara, ən birincisi, aşağıdakılar daxildir:

- Qəhrəmanlıq və döyüş elementlərinin mövcudluğu. Yeniyetmələr döyüş hərəkətlərinin mənzərəsini təsəvvür edər-

kən, mütləq özlərini iştirakçılar kimi düşünür, qəhrəmanlara layiq olmağa çalışırlar.

- Aydın şəkildə ifadə olunan hərbi-tətbiqi biliklərin və oyun zamanı fəaliyyətlərin yönəldilməsi taktik vəzifələrin həlli, sıra və cərgələrdə bölmələrin hərəkəti, müxtəlif istiqamətlərdə əraziyə yönəlmə, məsafələri müxtəlif üsullarla müəyyən etmə, səmti müəyyənləşdirmə, tapşırıqlarının həlli, kəşfiyyat aparma, düşməyə hücum etmə, müdafiə və döyüşü aparma, ərazidə gizli və sürətli hərəkətlərlə manevrlər etmə, məqsədə çatmağa mane olan müxtəlif təbii və süni maneələri dəf etmə.

Hərbi-idman oyununda kollektivə və yeniyetmələrin fəaliyyətinə komandir rəhbərlik edir. O, tabeliyində olanlara əmrlər verir, onlara vəzifələr tapşırır, icra prosesini planlaşdırır və təşkil edir. Göstəriş və əmirlər, hərbi oyunlarda iştirakçılarının hər biri tərəfindən mütləq yerinə yetirilməli olan İctimai tələb kimi güclü təsir göstərir.

Hərbi-idman oyununda mühüm bir xüsusiyyətlərdəndə biridə odur ki, məqsəd və nəliyyətlərə çatmaq üçün hərbi məşğələləri və döyüşü idarə emə taktikasını sadələşdirilmiş formada yerinə yetirmək lazımdır (Əliyev, 2022, s. 13-15).

Oyun zamanı iştirakçı öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, hərəkətlərin gedişatını və nəticəsini əvvəlcədən düşünməyi, döyüş taktikasını planlaşdırmağı, vəziyyəti izləməyə və nəzarət etməyə məcburdur.

Hərbi oyunda tətbiq olunan müxtəlif məşqlər (qaçış, tullanma, atma, müşahidəçilik, kəşfiyyat və ilkin yardım və s.) idman ruhuna uyğun olaraq rəqabət şəklində keçirilir ki, bu da yeniyetmələri dahada hərbi-idman oyununa cəlb edir.

Hərbi-idman oyunlarında, şagirdlər üçün hərbi döyüşçülərin ictimai münasibətləri və hərbi məşğələləri, döyüş hərəkətlərinin xarakterinə xas olan sadələşdirilmiş şəkildə əks olu-

nur. Hərbi oyunların vətənpərvərlik tərbiyəsindəki rolu şagirdlərin bu oyunlara marağının artmasına səbəb olaraq, yanaşmas fəaliyyətinin kökünü təşkil edir. Hərbi-idman oyunlarında şagirdlərin fəaliyyəti müəyyən dərəcədə gənc əsgərlərin hərbi əməyinin əksini tapır. Oyunla hərbi əməyin əlaqəsi onun hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindəki roluna müsbət təsir göstərir. Hərbi-idman oyunlarının tərbiyəvi rolu şagirdlərin bu oyunlara könüllü şəkildə böyük maraq göstərməsindən irəli gəlir.

Elmi araşdırmalardan məlum olur ki, şagirdlərin hərbi-idman oyunlarına olan marağının əsas səbəblərdən birincisi: qəhrəmanlığın göstərilməsi, müstəqil qərar qəbul etməsini sübut etdirmək, şəxsi keyfiyyətlərini nümayiş etdirərək kollektivdə müəyyən bir yer tutmaq, özünü təsdiq etmək istəyidir. İkinci səbəblərdən: oyunlar zamanı bəzi ilkin hərbi biliklərin əldə ediməsinə nail olmaq, bacarıqlar qazanaraq, gələcək fəaliyyətində, vətəninin müdafiəsində aktiv iştirak edərək əxlaqi və iradə keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək istəyidir. Şagirdlərin hərbi-idman oyunları zamanı qazandıqları bir çox təcrübələr onlarda gələcək fəaliyyətləri üçün zəruri olan bir çox iradi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu cür fəaliyyət şagirdlərdə hərbi oyunlara olan marağının artırılmasında mühüm amillərdən biri hesab edilir.

Hərbi-idman oyunları zamanı şagirdlərdə hansı keyfiyyətlərin formalaşdığını və bunların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindəki rolunu araşdıraraq. Oyunların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindəki rolu, əsasən, bu oyunların şagirdlərdə yüksək əxlaqi hisslərin və mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına kömək etməsindədir. Hisslər, şagirdin şəxsiyyətinin bütün tərəflərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Onların öyrənmə fəaliyyətinin inkişafında önəmli xarakter daşıyır. Hərbi oyunlar güclü emosional təcrübələrlə xarakterizə olunur. Hərbi-idman Oyun-

ları şagirdləri emosional cəhətdən cəlb etməlidir, əgər hərbi oyunlarda emosionallıq hiss edilmirsə həmin oyunların müsbət nəticəsi olmayacaq. Emosiyalar olmadan oyunda aktivlik ola bilməz.

Oyun fəaliyyətinin güclü hisslərlə zəngin olması, onların emosional cəlbədiciyi, insan şəxsiyyətinə müsbət təsirinin ən mühüm şərtlərindən biridir. Şagirdlərin yaşadıkları müxtəlif çətinliklərlə mübarizəyə, məsuliyyətə, dəqiqliyə və qəhrəmanlıq göstərməyə təşviq edən hisslər hərbi idman oyununda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlarda vətənə sevgiyə bağlı hissləri xüsusi önəm kəsb edir. Təcrübələr göstərir ki, hərbi idman oyunları zamanı uşaq, eyniyetmə və gənclərdə yüksək əxlaqi emosional reaksiyalar yaranır. Yaranan emosional reaksiyalar nəticəsində ölkəmizin Silahlı Qüvvələrinə və Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixlərinə qarşı vətənpərvər hisslərini artırır (İsmayılov, 2021, s. 33-36).

Vətənpərvərlik hisslərinin artması gələcəkdə yeniyetmələrin əlinə silah alaraq vətəni qorumaq, Silahlı Qüvvələrdə məsuliyyətlə xidmət etmək arzusunu doğurur. Hərbi-idman oyunlarında şagirdlər müxtəlif vəzifələri yerinə yetirərkən bir-biri ilə münasibətləri, sevinc və ruh yüksəkliyi bəzi hallarda uğursuzluqlar zamanı yaranan narahatlıq hissi yeniyetmələri bir araya gətirir. Yeniyetmələrin bir araya gəlməsi birgə əməkdaşlığı, birliyi, kollektivçiliy hissini inkişaf etdirərək şagirdlərdə bir-birinə bağlılıq yaradır.

Elmi Araşdırmalar XXI Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 noyabr 2024 / 63-69
Scientific Researches XXI International Scientific Conference
7 november 2024 / 63-69
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XXI>

Birgə əməkdaşlıq təhsilin inkişafına və təlim tərbiyənin güclənməsini inkişaf etdirir. Hərbi-idman oyunları zamanı şagirdlərdə məsuliyyət hissi daim yaşanır. Hər bir iştirakçı, oyun zamanı ona tapşırılan vəzifələri yerinə yetirərkən, dostları qarşısında cavabdehlik daşıyır. İştirakçıların əməyi daimi olaraq dostları tərəfindən qiymətləndirilir. Oyun şəraitində iştirakçı öz üzərinə düşən məsuliyyəti başqalarının üzərinə atmaq imkanından məhrum olur. Vəzifə öhdəliklərini uğurla yerinə yetirən iştirakçılar dostları qarşısında hörmət qazanaraq etibarlıq və sevinç hissi yaradır. Oyun zamanı yaranan etibarlılıq və sevinç hissləri yeniyetmələri məsuliyyətli olmağa təşviq edir. Hərbi-idman oyunları şagirdlərdə əməklə bağlı çalışqanlıığı da inkişaf etdirir. Şagirdlər hərbi oyunda orta q məqsədə nail olmaq üçün qarşılıqlarına çıxan maneələri dəf edərək, oyun taktikalarını öyrənərək çeviklik nümayiş etdirirlər. Hərbi-idman oyununa bu cür yanaşmalar şagirdlərdə əməyə müsbət yanaşma keyfiyyətlərini formalaşır. İştirakçıların əmək fəaliyyəti nəticəsində yaradılan tədris və material bazaları, hərbi siniflərin təchizatı, idman komplekslərinin təmizlənməsi və təmiri, maneələr zolağı, atış məkanları, silah maketləri üzərində görülən işlər tərbiyəvi cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlər əmək keyfiyyətləri haqqında aydın təsəvvür əldə edir, qarşılıqlı, birgə əməkdaşlıq nəticələrini qiymətləndirməyə alışı, əmək nəticələrinə diqqət yetirərək praktiki əmək bacarıqları inkişaf etdirirlər. Hərbi-idman oyunları estetik tərbiyəyə də kömək edir. Hərbi həyatın estetikası yeniyetmələri həmişə cəlb edir. Məsələn: düzgün sıraya düzülüş, nizam-intizam, hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda musiqilər, hərbi geyim, silah təqdimatı, bayrağa hörmət və s. əməliyyatların həyata keçirilməsində iştirakçıların həyatını dahada emosional edərək nizam-intizama alışdırır. Təbiyyətin gözəlliyini hiss etməklə oyunlar zamanı

şagirdlərdə doğma torpağa, vətənə və digər əxlaqi, estetik hisslərə olan sevgi formalaşır. Hərbi-idman oyunları zamanı şagirdlərdə iradə keyfiyyətlərdə tərbiyə olunur. Hərbi-idman oyunlarının şagirdlərin iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasındakı əhəmiyyəti, oyunun maraqlı, ciddi və real tələbatlara uyğun fəaliyyət növü olması ilə müəyyən edilir. Şagirdlər tapşırıqları öncədən düşünməyi, fəaliyyət planının hazırlaması vasitələrini sınaqdan keçirərək nəliyyətlər əldə edirlər (Məmmədyaroiv, Əhmədov, 2022, s. 111-117).

Hərbi-idman oyunları orta ümum təhsil məktəblərində digər fənn proqramlarının mənimsəməsinə müsbət təsir etdiyini vurğulamaq lazımdır. Oyunlar zamanı şagirdlərdə coğrafiya, riyaziyyat bilikləri və vətənə sevgi keyfiyyətləri təkmilləşərək yeniyetmə və gənclərdə vətənimizin qəhrəmanlıq tarixini daha dərindən dərk etməyə, anlamağa etiqat edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, E. A. (2022). Hərbi idman oyunları, dərs vəsaiti. Sumqayıt, s. 125.
2. İsmayılov, Ə. R. (2021). Hərbi sıra hazırlığı, dərs vəsaiti. Bakı, s. 152.
3. Məmmədyaroiv, C. İ., Əhmədov, N. R. (2022). Hərb tarixi, dərs vəsaiti Bakı, s. 158.

Adil Bədirxanov
Azərbaycan İdman Akademiyası
adil.badirkhanov@sport.edu.az

GƏNCLƏRİN HƏRBİ XİDMƏTƏ HAZIRLANMASINDA HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDMAN OYUNLARININ ROLU

Açar sözlər: hərbi-idman, sağlam həyat, yeniyetmə, gənclər, vətənpərvərlik

Keywords: military-sports, healthy life, teenager, young people, patriotism

Azərbaycan gənclərinin güclü hərbi fiziki təlimi nəticəsində Vətən torpaqlarını işğaldan azad edən rəşadətli və müzəffər Ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində düşmən qüvvələri darmadağın edilmişdir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində, Hərbi Donanmada və Hərbi Hava Qüvvələrində gənclərin fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir və onlarla hərbi-fiziki tətbiqi xarakterli təlim-tərbiyə işləri, eləcə də idmanın hərbi-tətbiqi növləri (Hərbi beşnövcülük, atletika, əlbəyaxa döyüş, gimnastika, güləş, cüdo, sambo, üzgüçülük, atıcılıq və s.) üzrə müntəzəm olaraq məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Silahlı Qüvvələrdə hərbi-fiziki, tətbiqi təlimlər – Vətənin müdafiəsində, zəbt edilmiş torpaqların azad edilməsində əvəzəlməz əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi-idman təlimləri zamanı hərbi xidmətdə olan gənclər hərbi-tətbiqi idman növləri üzrə müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Hərbi-idman təlimləri Vətənin müdafiəsi və düşmən üzərinə hücum zamanı qələbənin təmin olunmasına şərait yaradır.

Silahlardan düzgün istifadə edərək, müxtəlif hərəkətlər dairəsində aparılan müntəzəm təlimlərdən əlavə, hərbi döyüş geyimində müxtəlif kiçik, orta və uzaq məsafələrə qaçış, tullanmaq, atmaq, sıçramaq, dırmanmaq, güləşmək, əlbəyaxa döyüş, üzmək və s. idman növləri üzrə məşqlər ordumuzda geniş miqyasda tətbiq olunur (Əliyev, 2012, s. 70-73).

Hərbi-idman oyunları gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu oyunlar sağlam, fəal həyat mövqeyi olan gənclərin yetişməsinə kömək edir. Onlar yalnız öz nailiyyətlərinə deyil, həm də komanda yoldaşlarının uğurlarına maraq göstərilir. Hərbi-idman oyunları sistemi və formasına görə müxtəlif olmasına baxmayaraq iştirakçılara eyni fiziki və əxlaqi-iradi keyfiyyətlər aşılayır. Bu oyunlarda iştirakçılarda həm fiziki: qüvvə, çeviklik, cəldlik həm də iradi: dözümlülük, mərdlik, cəsarətlilik habelə yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, vətənpərvərlik kimi yüksək insani-əxlaqi keyfiyyətlər yaradır.

Hərbi-idman oyunlarında uşaq, yeniyetmə və gənclər bir-biri ilə sıx əməkdaşlığı, qarşılıqlı hörmət, mənəvi iradi xüsusiyyətərini təkmilləşdirərək ən çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapır, məntiq və çeviklik nümayiş etdirərək özlərini sınaırlar. Hərbi-idman oyunlarının iştirakçıları, uşaq yeniyetmə və gənclərdən ibarət olur. Gənc nəslə sağlam həyat tərzinə, hərbi-tətbiqi idman növləri ilə məşğul olmağa cəlb etməklə uşqa, yeniyetmə və gənclərin gələcək həyatına müsbət təsir göstərir. Yeniyetmə və gənclərin fiziki cəhətdən hazırlığını təmin etməklə dostluq, yoldaşlıq və əməkdaşlıqla keçirilən oyunlar, təlim-tədris prosesində bir çox məsələlərin həllinə kömək edir.

Elmi Araşdırmalar XXI Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 noyabr 2024 / 70-75
Scientific Researches XXI International Scientific Conference
7 november 2024 / 70-75
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XXI>

Hərbi-idman oyunları uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə, onların aktiv praktiki fəaliyyətə, ətraf aləmi öyrənməyə və böyüklərin həyatında iştirak etməyə olan istəkləri ilə izah olunur. Hərbi-idman oyunları, uşaq, yeniyetmə və gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün tarixən formalaşmış bir vasitədir. Hərbi-idman oyunları komandaların tərkibinə, oyun qaydalarına, məqsəd və vəzifəsinə, habelə texniki və taktiki səylərə görə mütəhərrik və idman oyunlardan fərqlənir. Hərbi-idman oyunları fiziki hazırlıq, texniki və taktiki vərdişlərə yiyələnməklə mübarizə xarakteri tələb edir.

Hərbi-idman oyunları xüsusiyyətləri öyrənmə xarakteri, oyunun sujet xətti, məqsəd və fəaliyyətlərin müxtəlifliyi, yüksək emosionallıq və vətənpərvərlikdən ibarətdir.

Hərbi-idman oyunlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri və cəhətləri də mövcuddur. Məsələn: qəhrəmanlıq və döyüş hisslərinin olması, oyunlarda bilik və fəaliyyətlərin hərbi-tətbiqi istiqamətində təkmilləşdirilməsi, döyüş taktikasının həlli, dəstələrin dəqiq düzülüşdə hərəkəti, müxtəlif ərazidən istiqamət tapma, məsafələri müxtəlif üsullarla müəyyən etmə, kəşfiyyat aparma, düşməyə hücum etmə, müdafiə döyüşü aparma, ərazidə gizli və sürətli hərəkətlər və manevrlər etmə, müxtəlif təbii və süni maneələrin öhdəsindən gəlmə və s. (Məcidov, 2009, s. 57-59).

Hərbi-idman oyunlarında uşaq, yeniyetmə və gənclər döyüş mənzərəsini görürək, özlərini qəhrəman kimi təsəvvür edir. Oyun prosesində kompaslar, binokllar, topoqrafik xəritələr, sxemlər, müxtəlif siqnalizasiya vasitələrinin, silah maketlərinin (artilleriya, raket, pulemyot, avtomat, pistol və s.), tədris silahlarının, qaz maskalarının, imitasiya vasitələrinin (boş patronlar, partlayıcı paketlər, tüstü bombaları və granatlar, siqnal raketləri və s.) geniş tətbiq olunması oyunçularda

vətənpərvərlik hisslərini oyadaraq qəhrəmanlıq səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır.

Hərbi-idman oyununda kollektivin fəaliyyətinə komandır rəhbərlik edir. Komandır tabeçiliyində olanlara əmr verərək, vəzifələr tapşırır və həmin vəzifələrin icrasını planlaşdıraraq təşkil edir. Verilən əmrlər, oyunun hər iştirakçısı tərəfindən mütləq yerinə yetirilərək ümumi təhsil tələbi kimi güclü təsir göstərir. Hərbi-idman oyunlarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, tələb edilən məqsədlərə çatmaq üçün, hərbi məşğələlərin və döyüş fəaliyyətinin xarakterini sadə formada əks etdirir. Hərbi-idman oyunu zamanı iştirakçı, öz vəzifələrini yerinə yetirərkən, mümkün hərəkətlərin və nəticələrin gedişini qabaqcadan düşünməyə, hərbi vəziyyəti izləməyə və öz davranışını nəzarət etməyə məcburdur. Hərbi-idman oyununda tətbiq olunan müxtəlif məşqlər (qaçmaq, tullanmaq, atmaq, müşahidə etmək, istiqamət tapmaq, ilk tibbi yardım və s. kimi bacarıqlar) idman ruhunda olaraq yarışma formasında keçir. Bu metodla təşkil edilən məşqlər uşaq, yeniyetmə və gəncləri xüsusilə cəlb edir. Beləliklədə orta məktəb yaşlı şagirdlərin, yeniyetmə gənclərin hərbi-idman oyunlarının mahiyyətlərini araşdırarkən, hərbi-idman oyununu tarixi cəhətdən formalaşmış bir fəaliyyət növü kimi qəbul etmək lazım gəlir. Bu fəaliyyət, gənclərin hərəkətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirərək ictimai fəaliyyəti öyrənməyə yönəlmişdir. Bu cür ictimai münasibət gənclərin fiziki, əqli və mənəvi tərbiyəsinin vasitələrindən biridir.

Hərbi-idman oyunları orta məktəb yaşlı şagirdlərdə, yeniyetmə və gənclərdə sadələşdirilmiş şəkildə hərbi məşğələlərin və döyüş fəaliyyətinin xarakterini əks etdirir. Hərbi-idman oyunlarının hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindəki rolu uşaq,

yeniyyətə və gəncləridə bu oyunlara olan marağı dahada artırır (Abbasov, 1987, s. 92-94).

Hərbi-idman oyunlarının köməyi ilə təhsilalanların gələcək ordu həyatına hazırlığını və onların müxtəlif şəraitlərdə lazım gələn bilik və bacarıqlara yiyələnmələrini tam təmin edir. Təhsilalanların təcrübi hazırlığını, onların gələcək hərbi xidmət və pedaqoji fəaliyyət zamanı lazım gələn bilik və bacarıqlara yiyələnmələrinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, T. (1987). İdman və mütəhərrik oyunları. Bakı: Maarif.
2. Əliyev, F. (2012). Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi, met. və s., B.
3. Məcidov, N. B. (2009). İdman nəzəriyyəsi, dərslik, nəşr.

Gülçin Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulcin_402@list.ru

VEKTOR CƏBRİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

Açar sözlər: təlim prosesi, təlimdə inteqrasiya, riyazi təlim, riyaziyyatın tədrisi metodikası, vektor metodu

Keywords: the learning process, integration in training, mathematical training, methods of teaching mathematics, vector method

Suverenliyini tam bərpə edən müstəqil Azərbaycan yeni strateji dövrdə öz inkişafının tarixi dönüş mərhələsini yaşayır. Bu yeni inkişaf vektorunun növbəti hədəflərini müəyyənləşdirən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” adlı konseptual sənəddə “Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” prioritetinin əsasını “XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil” məqsədi təşkil edir (“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”). Günümüzdə təhsildə məzmun islahatlarının dərinləşməsi, inteqrativ tədris təcrübəsinin inkişafı, həyati bacarıqlara və ömürboyu təhsilə xüsusi önəm verilməsi daha aktualdır. Məzmun üzrə müasir tələblərə uyğun kompetensiyaların, bilik və bacarıqların müəyyənləşdirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Ümumi təhsildə təhsilalanlara ayrı-ayrı elmlərin əsaslarının öyrədilməsi, zəruri məzmunun aşılınması ilə yanaşı, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanması, gələcək fəaliyyət istiqamətlərini dəyərləndirmək imkanları da təmin olunmalıdır. Bu vəzifələrin məqsədyönlü reallaşdırılması üçün təlim

metodikasında ciddi dəyişikliklər edilməli, əsas diqqət faktların öyrədilməsinə deyil, təhsilalanın biliyinin onun təfəkkürü və şəxsiyyətinin inkişafına, öyrənməyi öyrənmək, özünüqiymətləndirmə və özünüinkişaf qabiliyyətinin formalaşmasına yönəldilməlidir.

Rəqəmsal transformasiyalar və sənaye inqilablarının sürətli inkişafı ümumi təhsilin mühüm komponenti kimi, təbiətsünaslığın, texnikanın, iqtisadiyyatın və s. universal dili olan riyaziyyatın tədrisinə hər zamankından daha çox diqqət tələb edir. Məktəb riyaziyyatında öyrənilən ən səmərəli və geniş tətbiqləri olan metodlardan biri vektor metodudur. Odur ki, müasir tələblər fonunda riyaziyyatın məzmunu və təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi problemi vektor cəbrinin öyrədilməsi metodikasının da təkmilləşdirilməsi zərurətini edir.

“Azərbaycan respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün “Riyaziyyat” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (I-XI siniflər)” həndəsə məzmun xətti üzrə 9-cu sinifdə “9-3.3. Müstəvidə vektor anlayışını izah edir, xassələrini tətbiq edir” və 11-ci sinifdə isə “11-3.2. Fəzada vektor anlayışını izah edir, xassələrini tətbiq edir” standartlarının reallaşdırılmasını nəzərdə tutur (“Azərbaycan respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün “Riyaziyyat” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (I-XI siniflər)”, 2023). 9-3.3. standartı “9-3.3.1. Vektor anlayışını istiqamət və uzunluqla izah edir” (izahı: Müstəvidə vektorun tərfi. Bərabər vektorlar. Vektorun uzunluğu. Vahid vektor. Əks vektorlar), “9-3.3.2. Vektorlar üzərində əməlləri yerinə yetirir” (izahı: Vektorların skalyara vurulması. Vektorların toplanması, çıxılması. Üçbucaq və paraleloqram qaydası. Kollinear vektorlar) və “9-3.3.3. Paralel köçürməni vektorla əlaqələndirir” (izahı: Paralel köçürmənin vektoru) altstandartlarını əhatə edir. 11-3.2. standartı isə “11-

3.2.1. Fəzada vektor anlayışını izah edir, xassələrini tətbiq edir” (izahı: Fəzada vektorun tərfi. Bərabər vektorlar. Vektorun uzunluğu. Vahid vektor. Əks vektorlar. Vektorun ədədə vurulması. Vektorların toplanması, çıxılması. Vektorun ort vektorlarla ifadəsi. Komplanar vektorlar. Vektorların skalyar hasili. İki vektor arasında bucaq. Müstəvinin normalı. Müstəvinin tənliyi. Müstəvilərin qarşılıqlı vəziyyətinin onların tənlikləri ilə izahı) və “11-3.2.2. Fəzada çevirmələri izah edir” (izahı: Paralel köçürmə, simmetriya, homotetiya) altstandartından ibarətdir.

Standart və altstandartların lazımi səviyyədə reallaşdırılması üçün təlim mühiti elə qurulmalıdır ki, biliyin formalaşdırılması və ya tətbiqi zamanı məzmunu digər fənlərlə, təbiətdə və gündəlik həyatda mövcud olan qanunauyğunluqlarla əlaqələndirmək, təlimin motivasiya imkanlarını artırmaq imkanı olsun.

Vektor cəbrinə dair dərslərdəki məzmunun təhlili göstərir ki, burada vektor cəbrinin ilkin anlayışlarının formalaşmasına, vektorlar üzərində əməliyyatların tətbiqi ilə riyazi (yalnız həndəsi məzmunlu) və bəzi fiziki məsələlərin həllinə daha çox yer ayrılır (Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov, 2020; Qəhrəmanova, Kərimov, Hüseynov, 2023). Vektor metodunun kifayət qədər geniş həndəsi məzmunlu (hətta vektor termini olmayan) teoremlərin isbatında və məsələ həllində istifadəsinə, “Cəbr və funksiyalar” məzmun xətti ilə əlqələrinə və eləcə də fizikadan başqa digər tətbiqlərinə baxılmır, bu isə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını azaldır.

Vektor metodu ilə həll olunan həndəsi məzmunlu məsələləri iki qrupa bölünür. *Afin məsələlər* - həlli zamanı vektorların skalyar hasili əməliyyatının istifadə olunmadığı məsələlərdir: düz xətlərin paralelliyinin isbatı, müstəvi

nöqtələrinin bir düz xətt üzərində olmasının isbatı, parçanın verilmiş nisbətdə bölünməsi. *Metrik məsələlər* - həlli zamanı vektorların skalyar hasili əməliyyatından istifadə edilən məsələlərdir: düz xətlərin perpendikulyarlığının isbatı, düz xətlər arasındakı bucağın tapılması.

“Cəbr və funksiyalar” məzmun xəttinin vektor metodu ilə (qeyri-standart üsulla) həll olunan məsələlərinə əsas aşağıdakılar daxildir: irrasional və triqonometrik bərabərsizliklərin isbatı, irrasional və triqonometrik tənliklərin (bərabərsizliklərin) həlli, qeyri-xətti tənliklər sisteminin həlli, parametrlı tənliklərin həlli, funksiyanın ən böyük və ən kiçik qiymətinin tapılması. Bu tip məsələlər nisbətən az olsa da, yüksək çətinlikli hesab olunur və vektor bərabərsizliyini tətbiq etməklə asan həll edilir.

Bir çox elm və fəaliyyət sahələrində vektorlar geniş tətbiqlərə malikdir. *Fiziki tətbiqlər* haqqında dərslərdə az da olsa məzmun verilir. *İqtisadiyyatda* məhsul buraxılışının istehsal- iqtisadi göstəricilərinin hesablanması, maliyyə verilənlərinin təhlili, investisiya straregiyasının hazırlanması məsələləri vektorların köməyi ilə həll edilir. *Texnikada* vektorlar müxtəlif texniki sistemləri layihələndirmək və optimallaşdırmaq üçün tikintidə, mexanikada və elektronikada tətbiq edilir. Həmçinin nəqliyyatın konstruksiya olunması zamanı təyyarəqayırmada, gəmiqayırmada, avtomobilqayırmada istifadə edilir. *Kimyada* vektorlar atomun quruluşunu və kimyəvi reaksiyaları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, üzvi kimyada kimyəvi reaksiyaların tənlikləri tənliyin sol tərəfi ilə sağ tərəfi arasındakı vektordan istifadə etməklə yazılır. *Biologiyada* paraziti bir orqanizmdən digərinə daşıyan orqanizm vektor adlanır.

Həmçinin genetik materialı başqa bir hüceyrəyə ötürmək üçün istifadə olunan nuklein turşusu molekulu genetikada vektor adlandırılır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. “Azərbaycan respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün “Riyaziyyat” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (I-XI siniflər)”. (2023). B. <https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2023/12/Təkmilləndirilmis-riyaziyyat-fənn-kurikulumu.pdf>
3. Qəhrəmanova, N., Kərimov, M., Hüseynov, İ. (2020). Riyaziyyat 9. Bakı: Radius.
4. Qəhrəmanova, N., Kərimov, M., Hüseynov, İ. (2023). Riyaziyyat 11. Bakı: Radius.

Günəl Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şəki filialı
gunelaliyeva0492@gmail.com

SÜNI İNTELLEKT ERASINDA MENTORLUQ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: süni intellekt, mentor, xüsusiyyət, analiz, təcrübə, tətbiq sahələri

Keywords: artificial intelligence, mentor, feature, analysis, practice, application areas

Süni intellekt (SI), kompüter sistemlərinin insan intellekti ilə əlaqəli funksiyaları yerinə yetirmə qabiliyyətidir. Bu, öyrənmə, problem həll etmə, dil anlama, vizual tanıma kimi sahələri əhatə edir. SI, məlumatları analiz edərək və təcrübələrdən öyrə nərək müstəqil qərarlar verməyə imkan tanıyır. Süni intellekt (SI), insan zəkasını təqlid edən və ya onunla oxşar davranışlar sərgiləyən sistemlər və proqramların yara dılmasıdır. 21-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq süni intellektin bu qədər inkişafı, məlumatların artması, hesablama gücünün yüksəlməsi və daha qabaqcıl algoritmların inkişafı ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən hal-hazırkı era Süni intellekt erası adlanır, bu da süni intellektin (SI) inkişafı və tətbiqinin gündəlik həyatın, işin və cəmiyyətin bir çox sahəsinə dərin təsir etdiyi bir dövrü ifadə edir. Süni intellektin bir sıra xüsusiyyətləri var:

- Məlumatların çoxluğu və həcmnin artması nəticəsində məlumatların böyüklüyü,

- Məhsuldarlığın artması və iş sahələrinin avtomatlaşdırılması

- İş sahələrinin avtomatlaşması nəticəsində tibb, nəqliyyat kimi bir çox sahələrdə süni intellektin tətbiqi

- İnsanların maşınlarla vəhdəti, belə ki, səsli tərcümələr, chat-botlar və s.

SI, geniş bir sahəni əhatə edir və aşağıdakı əsas aspektləri özündə birləşdirir:

1. Öyrənmə

• **Maşın Öyrənməsi:** Məlumatlardan öyrənərək müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Məsələn, şəkil tanıma, proqnozlaşdırma və s.

• **Dərin Öyrənmə:** Neyron şəbəkələri istifadə edərək daha mürəkkəb öyrənmə proseslərini həyata keçirir. Məsələn, dil emalı və görüntü tanıma.

2. Məlumat Emalı

• **Təhlil:** Böyük verilənlər bazalarından məlumatları toplamaq, emal etmək və analiz etmək. Bu, qərar vermə prosesini dəstəkləyir.

• **Təbiət Dili Emalı (NLP):** İnsan dilini anlamaq və işləmək üçün istifadə olunan texnologiyadır. Məsələn, chat botlar və dil tərcümə sistemləri.

3. Planlaşdırma və Problemləri Həll Etmə

• SI sistemləri, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün strategiyalar hazırlaya və müxtəlif problemləri həll edə bilər.

4. Robototexnika

• SI, robotların müstəqil şəkildə hərəkət etməsi və qərar verməsi üçün istifadə olunur. Məsələn, avtomatlaşdırılmış istehsal xəttləri və pilotluq etməyən uçuş aparatları.

5. Süni Zəka Tətbiqləri

- **Tibb:** Diaqnostika, xəstəliklərin proqnozlaşdırılması və müalicə planlarının hazırlanmasında istifadə olunur.
- **Maliyyə:** Ticarət strategiyalarının optimallaşdırılması və risklərin idarə edilməsi üçün tətbiq edilir.
- **Oyunlar:** Oyunlarda real oyunçulara qarşı mübarizə aparan ağıllı sistemlər yaradılır.

6. Etika və Tənzimləmə

- SI-nin inkişafı ilə bağlı etik məsələlər, məsuliyyət, təhlükəsizlik və insan hüquqları kimi mövzular da müzakirə edilir.

Süni intellekt, müasir texnologiyanın bir hissəsi olaraq həyatın bir çox sahələrində inqilab yaradır və gələcəkdə daha da genişlənməsi gözlənilir. Süni intellekt, bu sahələrdə effektivliyi artırmaq, qərar vermə prosesini yaxşılaşdırmaq və insan resurslarını daha optimal şəkildə istifadə etmək məqsədilə geniş tətbiq olunur. Və gün keçdikcə bu bölmələr üzərində iş aparılaraq daha da təkmilləşdirilir.

Bəs mentorluq nədir?

Mentorluq, bir şəxsin (mentor) digər bir şəxsə (menti) bilik, təcrübə və dəstək verməsi prosesidir. Bu proses, mentorun mentinin inkişafını, peşəkar bacarıqlarını və şəxsi böyüməsini təşviq etmək məqsədini güdür. Mentor, öz sahəsində təcrübəli və bilikli bir şəxsdir, menti isə bu biliklərdən faydalanmaq istəyən bir fərddir.

Mentorluğun bir neçə əsas xüsusiyyətləri var. Mentorluğun ilk əsas xüsusiyyəti **Təcrübə paylaşımı**dır, belə ki, mentor öz peşəkar təcrübələrini və biliklərini menti ilə paylaşır. İkinci **Dəstək və Yönləndirmə** adlanır ki, bu da mentorun mentinin məqsədlərinə çatmasında dəstək olub, yol göstərir. Şəxsi inkişaf xüsusiyyətində Mentor mentinin şəxsi və peşəkar

inkişafına kömək edərək ona yeni bacarıqlar öyrədir. **Şəbəkələşmə xüsusiyyətində** mentin peşəkar əlaqələrinin genişlənməsinə kömək nəzərdə tutulur. Son olaraq, **Təhlil və geri bildirim xüsusiyyətində** isə mentor mentinin fəaliyyətini analiz edərək konstruktiv geri bildirim verir. Mentorluğun bilik artımı, motivasiya, problemlərin həlli və karyera inkişafı kimi faydaları var. Mentorluq, insanlar arasında bilik və təcrübə mübadiləsinə təşviq edən, həmçinin şəxsi və peşəkar inkişafı dəstəkləyən mühüm bir prosesdir.

Süni İntellekt Sahəsində Mentorluğun Əsas Xüsusiyyətləri:

1. Bilik Paylaşımı:

- Mentor, süni intellektin əsas prinsipləri, alqoritmlər, proqramlaşdırma dilləri (məsələn, Python) və tətbiq sahələri haqqında biliklərini paylaşır.

2. Praktiki Təcrübə:

- Mentor, layihələrdə iştirak edərək mentinin real dünya təcrübəsi qazanmasına kömək edir. Bu, kod yazma, model qurma və verilənlərin analizi kimi sahələri əhatə edə bilər.

Süni İntellekt Sahəsində Mentorluğun Faydaları:

- **Sürətli Öyrənmə:** Menti, mentorun bilik və təcrübələrindən faydalanaraq daha sürətli öyrənir.

- **Problemlərin Həlli:** Mentor, mentinin qarşılaşdığı çətinliklərdə ona yol göstərir.

- **Təhlil və Geri Bildirim:** Mentor, mentinin işini analiz edir və konstruktiv geri bildirim verir.

- **İnnovasiya və Yaradıcılıq:** Mentor, mentinin yaradıcılığını və innovativ düşüncəsini inkişaf etdirməkdə kömək edir.

Süni intellekt sahəsində mentorluq, bu sahədəki bilik və bacarıqları artırmaq, karyera məqsədlərinə çatmaq və yeni

imkanlar yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bu sahədə mentorluq prosesinin aşağıdakı addımları var.

1. Məqsəd Müəyyənləşdirmə: Belə ki, menti, öyrənmək istədiyi mövzuları və məqsədləri müəyyən edir.

2. Plan Hazırlama: bu addımda mentor və menti, öyrənmə planı hazırlayır.

3. Praktiki Tətbiq: Menti, mentorun rəhbərliyi altında praktiki layihələr üzərində çalışır.

4. Geri Bildirim: Mentor, mentinin işini qiymətləndirir və ona geri bildirim verir.

5. Təkrarlama: Bu proses, mentinin inkişafına uyğun olaraq davam edir.

Orxan Muxtarov

Azərbaycan İdman Akademiyası
orxan.muxtarov@sport.edu.az

Samir Rızayev

Azərbaycan İdman Akademiyası
samir.rzayev@sport.edu.az

Aqil Soltanov

Azərbaycan İdman Akademiyası
aqil.soltanov@sport.edu.az

AZƏRBAYCAN MİLLİ XALQ OYUNLARININ FORMALAŞMASI

***Açar sözlər:** Azərbaycanın qədim oyunları, qədim mədəniyyəti, arxeoloji abidələr*

***Keywords:** Ancient games, ancient culture, archaeological monuments of Azerbaijan*

Qədim zamanlardan oyunlar Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuş və insanların gündəlik həyatında böyük rol oynamışdır. Xalqlar oyunları vasitəsilə insanın daxili aləminin və dünya görüşünün inkişaf etdirilməsinə nail olmuşlar. Azərbaycanın qədim oyunlarının ibtidai başlanğıcı əsasən Qobustan və digər qayaüstü təsvirlərdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda ən geniş yayılmış qədim oyunlardan biri də atüstü oyunlar hesab edilir. Bu oyunlar tunc dövründən başlanırlar.

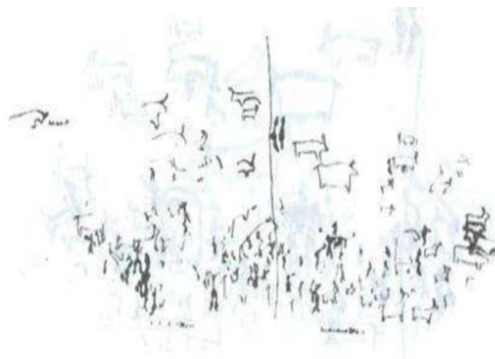
Qobustanın “Böyük daş” adlanan sahəsində (45 və 46 №-li) daş üzərində bir sürü vəhşi heyvanların torla qarşısı alınması təsvir edilmişdir.

DAŞ № 45-46 «Ceyranlar» düşərgəsindən 240° altında 100 metrə qədər məsafədə, daş № 43a -dan 50° altında, 30 metr məsafədə, 44 №-li daşdan 335° altında 8 metr məsafədə, 52 №-li daşın şərq tinindən 110° altında 7 metr məsafədə şimal-cənub uzunluğu 9 metr, üstü 2 çatlı 3 hissədən ibarət daşdır. Onun cənub hissəsinin şərq üzündə bir neçə ədəd sxematik, iri buynuzlular baş yerindən çıxıb yuxarı qalxaraq, qırıq xətlərlə dala əyilib quyruğa qədər uzanan keçi (şəkil-1), daşın orta hissəsinin şərq üzündə bir ədəd sxematik olduqca kobud və savadsız çəkilməmiş maral (şəkil-2) daşın şimal hissəsinin şərq üzündə yönləri sağa və sola olmaqla, bir-birinə əks tərəfə baxan keçilər və aralarında əlləri onlara tərəf açılmış adam şəkli daşın orta hissəsinin qərb üzündə də çox sxematik keçilər, atlar və başqa heyvanlar təsviri qeydə alınmışdır. Ümumi baxışda 45 və 46 №-li daşlardakı şəkillərlə bir dövr çərçivəsində 18-19-cu əsrlərdə çəkildiyini söyləmək olar. Qədim Qobustan sakinləri atların sürətli qaçışına həsədlə baxırdılar (Ağayev, 1989, s. 3-5).

Qədim dövüdə yaşayan insanlar atların belinə qalxaraq ov ovlamaq istəyirdilər. Lakin ilk dövürlərdə ataları ələ keçirmək hər insana nəsisb olmurdu. Bunu yalnız fiziki cəhətdən güclü olan insanlar edə bilərdi. Bir sıra arxeoloji materiallar və tarixi mənbələrdən fiziki tərbiyənin yaranması tarixi barədə ümumi məlumat əldə etməyə imkan verir.

(Şəkil-1)

(Şəkil-2)

Qobustan şərq Azərbaycanında, Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəkləri ilə Xəzər dənizi arasında 100 km-ə qədər diametri olan, çoxlu qobularla (qədim çay yataqları və yarıqanlar) kəsilən, yarımşəhra dağətəyi böyük coğrafi rayondur.

Qobustan sözü Türk dillərində "qobu-kobu" sözü "yarğan, boşluq, yarımşəhra" anlamına gəlir. Digər bir versiyaya görə

isə Qobustan sözünün ilkin forması *Gavistan* şəklində olmuşdur. "Gav" farsca öküz, inək, "stan" isə diyar anlamında yer bildiren şəklidir. Bu halda söz "Öküzlər diyarı" şəklində şərh edilməkdədir. Bu versiyanın da irəli sürülməsi təsadüf olmamışdır. Çünki, vaxtilə Qobustan ərazisində çoxlu çöl öküzü yaşamışdır. Min illər keçdikə onların bir hissəsi ölmüş, bir hissəsi isə əhliləşdirilmişdir. Başqa bir versiyaya görə isə bu yerin adı *Kəbristan* olmuşdur. "Kəbr" oda sitayiş edən, "stan" isə diyar anlamında kimi qəbul edildikdə söz oda sitayiş edənlərin diyarı kimi anlaşılmışdır. Bu versiyaya görə, bu yerlərdə atəşpərəstlər yaşamış, ona görə də ərazi Kəbristan adlandırılmışdır. Böyük Qobustanın ərazisi şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Sumqayıtçay, qərbdə Şamaxı rayonu Pirsaatçay, cənubda Hacıqabul və Ələtə qədər ərazini əhatə edir (Daşzadə, 1985, s. 19-20).

Qobustanda Kiçikdaş dağında «Qaya arası», Böyükdaş dağında «Anazağa» və «Kəvizə» düşərgələrində hələ yuxarı paleolit dövründən başlayan həyat təbii hadisələrlə əlaqədar qısa müddətlərdə dayansa da, yenidən canlanıb və orta əsrlərə qədər davam etmişdir. Qobustanı dünyaya tanıdan da onun qədim sakinlərinin yaratdıqları, 15-20 minillik tarixi dövrü əhatə edən qədim qayaüstü təsvirlər və müxtəlif tarixi - arxeoloji abidələrdir. Buradakı üzəri 10-15 metr qalınlığında əhəngdaşı təbəqəsi ilə örtülü, zirvəsi mizin üstü kimi düz, daş dövründə sürək üsulu ilə ov etmək üçün təbii tələ, tunc dövründə kənar qüvvələrdən (qəbilələrarası basqın və vuruşmalardan) qorunmaq üçün təbii qala olmuşdur.

Qobustanda arxeoloji qazıntı aparılmış daşaltı sığınacaqlarda düşərgənin divarlarını təşkil edən qayaların mədəni təbəqə örtmüş aşağı səthlərində də yüzlərlə qədim təsvirlər aşkar edilmişdir. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi və xüsusən,

dövlərinin müəyyənləşdirilməsi işində mədəni təbəqə altından aşkar edilmiş bu kimi daşlar üzərindəki qədim rəsmlərin elmi əhəmiyyəti qədərsizdir. Göstərilən daşlardakı rəsmlər bu ərazidə oxşar təsvirlərin bir növ doğum şəhadətnaməsi sayıla bilər. Ona görə də Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlərini xalqımızın qədim mədəniyyətinin və tarixi inkişaf yolunun güzgüsü saymaq olar. Qobustan çox geniş mövzulu, dərin məzmunlu 15-20 minillik tarixi dövrdə tarixin inkişaf yollarını işıqlandıran şəkillər qalereyasıdır (Quliyev, 2021, s. 24-26).

Son zamanlar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ qədim zamanlarda Azərbaycan ərazisində nizə və ox atmaqla, qılınc oynatmaqla, güləşmə və s. ilə məşğul olmuşlar. Bütün bunlar Azərbaycanda fiziki tərbiyənin meydana gəlməsinə təkan vermiş, müdafiə və hücum xarakterli müxtəlif növ fiziki hərəkətlərdə öz əksini tapmışdır. Atçapma, nizə tullamaq, cürbəcür oyunlar öz inkişafı mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Tarixi mənbələrə və arxeoloji qazıntılara istinad edərək göstərmək lazımdır ki, Midiya dövlətinin yarandığı dövrdə hərbi reforma keçirildi, qoşunların hərbi-fiziki hazırlığı daha da artırıldı, nizə tullayanlar, ox atanlar və s. süvari dəstələr yarandı. Midiya hərbi süvariləri qoşun növü kimi ilk dəfə meydana gələn ölkələrdən biri oldu. Midiya dövlətinin süqutundan sonra yerli əhali, qoşun hissələri yadellilərə qarşı amansız olmuş, torpaq uğurunda böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişlər. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında fiziki tərbiyənin öz əksini tapdığını müşahidə edirik. Qeyd etməliyik ki, dastanlardakı xalq qəhrəmanlarının igid, cəsur, dözümlü, mübariz və qorxmaz olmaları onların müxtəlif növ oyunlarla, fiziki hərəkətlərlə iradə və bədənlərini möhkəmləndirmələrinə səbəb olmuşdur.

Orta əsr mütəfəkkirlərindən Nizami, Xəqani, Tusi, Əhvədi, M.Naxçıvani kimi dünya şöhrəti qazanmış klassiklərin əsərlərində fiziki tərbiyənin böyük əhəmiyyətindən bəhs edən epizodlara tez-tez rast gəlinir. Xəqanini əsərlərində çövkən oynamaq, şahmat oynamaq, qılinc oynatmaq və s. oyunların adlarına rast gəlinir.

XII - əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində “Çövgən” oyununu geniş təsvir etmişdir. Nizami Gəncəvi 1180-ci ildə yazdığı “Xosrov və Şirin” poemasında “Çövgən” oyununu xüsusi təsvir edirdi. Böyük Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadi “Qılinc və qələm” romanında XII əsrdə baş verən hadisələri təsvir edərkən yazardı: Xəlifət Bağdadda “Top və çövgən” oyunu üzrə yarış təşkil etmişdir. Bu yarışda dünyanın 200-dən artıq 10 yaxşı oyunçu atçapan iştirak etmişdir. Yüksək iradi keyfiyyətlərə və fiziki hazırlığa malik olan Azərbaycan oyunçusu Fəxrəddin bu yarışda Qarabağ cinsli atı ilə bütün yarış iştirakçılarında qalib gələrək birinci yerə layiq görülmüşdür. Azərbaycan dünyada ən yaxşı at cinsi yetişdirən ölkələrdən biri olmuşdur.

XIX əsrdə D.Dubenski (atçılıq üzrə mütəxəsis) demişdir ki, Zaqafqaziyadan olan atlar hamısı Qarabağ atının törəməsidir. Qarabağ adlı kitabda qeyd edilmişdir ki, 1866, 1869 və 1873-cü illərdə Moskvada keçirilən at sərgisində Qarabağ cinsindən olan atlara rusiyalı mütəxəsislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (Gözəlov, İmanov, 2017, s. 60-63).

General-mayor Mehdiquluxan 1826-cı ildə Qarabağda ilk atçılıq təsərrüfatı yaratmışdır. Bu təsərrüfatda yetişdirilən Qarabağ atlarının şöhrəti dünyaya yayılmışdır. General-mayor Mehdiquluxanın vəfatından sonra qızı Natəvan atasının atçılıq təsərrüfatını inkişaf etdirmişdir. Orta əsrlərdə Qarabağda çövgən oyunu inkişaf etməyə başlamışdır. Buna bəzən “Çovqan”

və ya “çövkən” də deyilib. Çövgən Azərbaycanın qədim və milli oyunudur. Çövgənin qədim Azərbaycan oyunu olmasını sübut edən faktlardan biri də Azərbaycan miniatürlərində bu oyunun dönə-dönə təsvir edilməsi, yazılı mənbələrdə onun keçirilmə qaydaları haqqında məlumat verilməsidir. Çövgən yarışlarının Azərbaycanda çox qədimdən məşhur olduğu faktlarla təsdiqlənir. Çövgən oyunçularının heykəllərini kiçik oyuncaq şəkilində hazırlanaraq şahlara hədiyyə kimi verilirdi. Komanda oyun növü olan çövgən yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında formalaşmış, yüzillər ərzində, Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İraq və qonşu ölkələrdə məşhur olub. Azərbaycanda çövgənin tarixi, hətta VI-VII əsrlərə və bəlkə ondan da qabaqlara gedib çıxır. Nizami tarixi sənədlər əsasında yazdığı “Şərəfnamə” əsərində çövgən oyunu haqqında məlumat verir.

(Çövgən oyunu)

(Polo oyunu)

Çövgən oyununun adı oyunda işlədilən alətin adı ilə adlandırılıb. Bu da ağacdan hazırlanmış, çövkən adlandırılan alətdir. Oyunçular at belində bu alətin köməyi ilə oynayırlar. Azərbaycanda çövgən oyununda təkçə kişilər deyil, qadınlar da iştirak edirdilər.

İngilislərin təşəbbüsü ilə bu oyun “polo” adı altında ilk dəfə 1890-cı ildə Parisdə keçirilən II Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilmiş və beləliklə, Qərb sivilizasiyasında bu ad təsdiqlənmişdir. Bir neçə dəfə Olimpiya Oyunları proqramına daxil edilmiş çövgən – polo son dəfə 1936-cı il Berlin Olimpiyadasında oynanılmışdır. Azərbaycanda oynanılan çövgən oyunu, ümumiyyətlə, dünyada polo adı ilə tanınan oyundan bir qədər fərqli qaydalar əsasında keçirilir (Əliyev, 1991, s. 27-30).

Azərbaycan Zərdüştülüyün vətəni olduğu kimi ən qədim dövürlərdən milli oyunların vətənidir. Qədim Azərbaycanlıların müqəddəs saydığı Avesta kitabındakı məlumatlara görə

cəngavərlik, igidlik, pəhləvanlıq, at çapmaq, güləş, ox atma yarışlarında iştirakının tarixi ən qədim dövürlərə təsadüf edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, H. (1989). Azərbaycan xalq məişət oyunları. Bakı.
2. Dadaşzadə, M. (1985). Azərbaycan xalqının qədim mənəvi mədəniyyəti.
3. Əliyev, A. E. (1991). Azərbaycan milli idman oyunları. Bakı.
4. Gözəlov, F., İmanov, M. (2017). Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları. Bakı.
5. Quliyev, D. (2021). Qarabağın idman tarixi. Bakı.

İlkanə Pənahova
ADPU-nun nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
panahovae@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3537-3619>

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAKI İNKİŞAFLARIN İNSAN SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Açar sözlər: informasiya, kommunikasiya, texnologiya, kompüter, rəqəmsal, inkişaf

Keywords: information, communication, technology, computer, digital, development

Ədəbiyyatda informasiya cəmiyyəti fenomeninin inkişafı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə izah olunur. Kompüter və internet texnologiyalarının geniş şəkildə tətbiq olunduğu informasiya cəmiyyətində informasiya texnologiyaları dedikdə informasiyanın toplanması, işlənməsi və şəbəkələr vasitəsilə yayılmasına imkan verən kompüter və kommunikasiya texnologiyaları daxil olan bütün texnologiyalar nəzərdə tutulur. İnformasiya texnologiyaları məlumatın yaradılmasından istifadəsinə, istifadəsindən paylaşılmasına qədər istifadə olunan texnologiyaya aiddir. Rəqəmsal texnologiyaları əvvəllər istifadə edilən metodlardan fərqli və daha sürətli məlumat ötürməyə imkan verir. Sənaye cəmiyyətində maşın və kapital vacib olduğu kimi, informasiya və informasiya texnologiyaları da informasiya cəmiyyətində mühüm yer tutur. Bu cəmiyyətdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları informasiyanın yaradılması, saxlanması və ötürülməsi vasitəsi

kimi görülən rəqəmsal texnologiyalara aiddir. Bu texnologiyalardan bəziləri radio, televiziya, DVD, video, smartfon, peyk sistemləri, kompüterlər, portativ media pleyerlər (mp3, iPod) və bu texnologiyaların təqdim etdiyi alətlər və xidmətlər, məsələn, video-konfrans və e-poçtdur. Bütün bu texnologiyaların əsasını internet təşkil edir. Bundan əlavə, mobil texnologiyalar və açıq mənbə proqram təminatı son zamanlar yaranan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sırasındadır. Mobil texnologiyalardan bəziləri: qısa mesaj xidməti (SMS), multimedia mesajlaşma xidməti (MMS), Qlobal Mövqeləşdirmə Sistemləri (GPS), simsiz qoşulma (Wi-Fi), mobil cihazların yaxın mühitdəki cihazlarla əlaqə saxlamasına imkan verən Bluetooth xidmətləri, planşet kompüterlər, noutbuklar, kompüterlər və smartfonlar və s. (Yeşilorman və Koç, 2016, s. 118; Çalış Duman, 2022, s. 323).

Bu sosial quruluşda hər kəsin texnologiyaya üstünlük verməsinin ən böyük səbəbinin onun ucuz və asanlaşdırıcı təsiri olduğunu söyləmək mümkündür. Texnologiya ucuzdur, informasiyaya əlçatanlığı təmin edir, zaman və məkandan istifadədə üstünlüklər verir, beləliklə də istehsalda səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırır (Arklan, 2008, s. 73-74). İnformasiyanın insan həyatına daxil olması və həyatı çox asanlaşdırması və texnologiyanın ortaya çıxması ilə informasiya çox fərqli ölçülərə çatmışdır (Meder, 2014, s. 77). Texnologiya və cəmiyyətin davamlı qarşılıqlı əlaqəsi dünyada baş verən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (Yeşilorman, Koç, 2016, s. 117).

Geniş kütlələrə yayılan informasiya texnologiyaları təşkilati və fərdi mənada bəzən evdə, bəzən də iş mühitində özünü hiss etdirmişdir. Yerlərin adları və xüsusiyyətləri dəyişsə də, təsir gücündə heç bir dəyişiklik olmamışdır. Bu, əslində cəmiyyətin informasiya texnologiyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Bu

qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir çox sosial dəyişikliklər baş verdi. Bununla belə, cəmiyyətin strukturu da dəyişmə prosesinə qədəm qoyub və cəmiyyətin sinfi strukturunda böyük dəyişikliklər baş verib. Bu dəyişiklik prosesi ilə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişafın insan sağlamlığına təsiri danılmazdı. Cəmiyyətlər birlikdə baş verən sürətli dəyişikliklərə ayaq uydurmaqda çətinlik çəkirdilər (Meder, 2001, s. 78).

Cəmiyyətlərin vazkeçilməz elementi olan informasiya texnologiyaları fərdlərlə qurduğu əlaqə ilə texnologiyanın sosial fəaliyyət sahəsinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. İndi inkişaf edən texnologiya ilə məcburi ehtiyac olan kompüter, telefon və internetin insanlar üzərindəki narahatedici təsiri bir çox araşdırmaya mövzu olmuşdur. Bu vəziyyət əslində texnologiyanın sosial proseslərə təsirinin göstəricisidir (Meder, 2001, s. 77). Qloballaşmanın təsiri altında da hiss olunan artan informasiya sıxlığı bəzi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin əsasını nəticədə əldə edilən məlumatların necə və hansı şəkildə istifadə ediləcəyi ilə bağlı ziddiyyətlər təşkil edir. Bu problemləri həll etmək üçün cəmiyyətlər öz həyatına informasiya texnologiyalarını daxil ediblər. Sürətli inkişaf və dəyişikliklər nəticəsində yaranan informasiya və bu məlumatlardan istifadə informasiya texnologiyalarının əhəmiyyətini getdikcə artırmışdır. Belə olan halda informasiya texnologiyaları cəmiyyətlərə ciddi təsir göstərmişdir. Ən mühüm nəticələrdən biri də bu texnologiyaların insanları işlərdə və biznes proseslərində lazımsız işlərdən xilas etməsi, alış-veriş, bank əməliyyatları və bir çox digər əməliyyatlarda həyatlarını asanlaşdırmasıdır. İnformasiyanın istifadəsini daha asan və effektiv edən informasiya texnologiyaları insanların daha məntiqli və vaxtında qərarlar

qəbul etməsinə şərait yaratmışdır (Yücel, Aytekin, Timünçin, Ayaz, 2018, s. 32).

İnformasiya texnologiyalarının insan həyatına verdiyi bütün bu müsbət töhfələrlə yanaşı, bəzi mənfi təsirləri də var. Sağlamlıq sahəsində aparılan araşdırmalar texnoloji inkişafın nəticəsində yeni sürət qazanmış və texnologiya sayəsində bir çox xəstəlik üçün yeni müalicə üsulları tapılmışdır. Texnologiya bir tərəfdən bəşəriyyətə böyük imkanlar təqdim edir, digər tərəfdən isə həm insanlara, həm də ətraf mühitə ciddi ziyan vurur. İstifadə olunan cihazların yaydığı elektromaqnit dalğaları nəticəsində reproduktiv pozğunluqlar və xərçəng kimi xəstəliklərin nisbətində artım olduğu məlumdur. Bundan əlavə, kompüter qarşısında uzun müddət qalma səbəbiylə əl və birləklərdə vətər və sinir sistemi pozğunluqları, onurğanın ayrılığı, görmə pozğunluqları, piylənmə və metabolik sindromlar kimi bir çox xəstəlik müşahidə edilir. Bütün bunlarla bağlı stressin formalaşmasına ciddi təsir edən informasiya texnologiyaları ailə problemlərini və iqtisadi itkiləri artırmaqla yanaşı, depressiya və narahatlıq kimi psixoloji problemlərə də səbəb ola bilər.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı həyatımıza bir çox cəhətdən təsir edib. Məlumata çıxışın asanlığı, sürətli və asan ünsiyyət kimi bir çox dəyişiklik iş yükünü azaldaraq vaxta qənaət etməyimizə də şərait yaratdı. Təbii ki, bu inkişaf və internet və kompüter istifadəsinin artması ilə birlikdə kompüter qarşısında sərf olunan vaxt da artıb. Gün ərzində fiziki fəaliyyətlər azalıb. Bu kontekstdə qiymətləndirildikdə həddindən artıq çəki artımı və hərəkətsizlikdən qaynaqlanan obezite daha çox problemə çevrilib. Yuxu problemləri uşaqlarda və böyüklərdə daha çox rast gəlinib, hətta texnoloji vasitələrdən istifadə edərək yemək və yatmaq vaxtlarına qənaət etməyə

başlayıblar. Bundan əlavə, texnoloji məhsullara çox vaxt sərf edilməsi nəticəsində dayaq-hərəkət sistemi xəstəlikləri, fiziki hərəkətsizlik, görmə və eşitmə pozğunluqları insan sağlamlığını təhdid edən digər amillər arasındadır (Mustafaoğlu, Zirek, Yasacı, Özdinçler, 2018, s. 233-234).

İKT məhsulları elektromaqnit dalğaları yayır. Bu dalğaların insanlarda yorğunluq, başgicəllənmə, baş ağrısı və yüksək təzyiqa səbəb olduğunu göstərən araşdırmalar var (Yakıncı, 2016, s. 49). İKT-nin inkişafı həm də böyüklərin və uşaqların psixi sağlamlığına təsir göstərir. Əvvəllər küçələrdə oynayan uşaqlar indi smartfon, planşet və kompüter kimi İKT məhsulları vasitəsilə virtual mühitdə oyun oynamağa başlayıblar. Virtual mühitdə çox vaxt keçirən uşaqlar real mühitdə təcrübə qazanma riski ilə üzləşirlər. Uşaqlar həmyaşıdları ilə vaxt keçirə bilmədiklərindən, onların təxəyyülləri mənfi təsirlənir. Uşağın valideynləri ilə daha az vaxt keçirməsi, öz hiss və düşüncələrini ifadə etməyə başlaması uşağın emosional inkişafına və ünsiyyət bacarıqlarına daha az mənfi təsir göstərir.

İKT-nin inkişafı ilə ortaya çıxan ətraf mühitin çirklənməsi və bu çirklənmənin və texnologiyanın digər təsirlərinin insan sağlamlığına mənfi təsirləri olduğu bir həqiqətdir. Amma heç olmasa cəmiyyətin ən kiçik institutu olan ailədən başlayaraq texnologiyanın sosial münasibətlərə və qarşılıqlı əlaqəyə mənfi təsir göstərməsinin qarşısını almaq və ailə daxilində bu məqsədə xidmət edəcək qaydaları müəyyən edib həyata keçirmək ana və ataların üzərinə düşür. Əks halda, valideynlər davamlı olaraq texnoloji vasitələrin bu şəkildə istifadə edilməsindən şikayət edəcəklər, lakin lazımi tədbirlər görülmədikcə həm uşaqlar, həm də valideynlər bu cür davranmağa davam edəcəklər. Və beləliklə biz texnologiyanın müsbət və mənfi təsirlərindən faydalanmağa davam edəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Arklan, Ü., Taşdemir, E. (2008). "İnformasiya Cəmiyyəti və Kommunikasiya: İnformasiyanın Yayılması Kütləvi İnformasiya Vasitələri və İnternet Prosesdə". Səlcuq Universiteti.
2. Çalış Duman, M. (2022). "Cəmiyyət 5.0: İnsan Mərkəzli Rəqəmsal Transformasiya." Sosial Siyasi Konfranslar Jurnalı, 82, 309-336.
3. Doğan, O. Bulut, Z.A. və Atasəğun, H.G. (2016). "Türkiyədə yaşıl İT: Y "Nəslin Yaşıl İT Qavrayışı üzrə Tədqiqat." beynəlxalq Sosial Araşdırmalar Jurnalı, 9(47), 798-805.
4. Meder, M. (2001). "İnformasiya Cəmiyyəti və Sosial Dəyişiklik", Pamukkale Universitet Təhsil Fakültəsi Jurnalı, 9(9), 72-81.
5. Mustafaoğlu, R., Zirek, E., Yasacı, Z və Özdiçler, A. R. (2018) "Digital Technology
6. Yakıncı, Z.D. (2016). "Elektromaqnit sahəsinin insan sağlamlığına təsiri".
7. Yeşilorman, M. and Koç, F. (2016). "İnformasiya cəmiyyətinin texnoloji əsasları A Look at It", Fırat Universiteti Sosial Elmlər Jurnalı, 24 (1), 117-133.

Ramiz Yaqnəliyev

Azərbaycan İdman Akademiyası

ramiz.yaqnaliyev@sport.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-0391-8831>

Ələkbər Əliavsarov

Azərbaycan İdman Akademiyası

aliakbar.alavsarov@sport.edu.az

İDMAN MƏŞQLƏRİNDƏ METROLOQİYA METODLARININ ROLU

Açar sözlər: idman metrologiyası, ümumi metrologiya, fiziki kəmiyyət, fiziki kəmiyyətlərin vahidlər sistemi, ölçmə vasitələri

Keywords: sports metrology, general metrology, physical quantity, system of units of physical quantities, measuring tools

Metrologiya Yunan sözü olub mənası ölçmələr haqqında elmdir. Metron – ölçü, Loqos elm mənasını verir. İdman metrologiyası fiziki tərbiyə, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində ölçmələr haqqında elmdir. Ölçmələrin dəqiqliyini, bütövlüyünü təmin etmək ümumi metrologiyanın əsas vəzifəsidir. İdman metrologiyası fənni ümumi metrologiya fənninin tərkib hissəsidir.

İdman metrologiyası ümumi metrologiyanın həddlərindən kənara çıxır. Bu faktorlar bir sıra amillərlə bağlıdır. Metrologiya üzrə mütəxəssislər əsas diqqəti fiziki kəmiyyətlərin ölçmə dəqiqliyi problemlərinə yönəldirlər. Bu kəmiyyətlərə uzunluq, kütlə, zaman, temperatur aiddir.

Fiziki kəmiyyət – keyfiyyətə əksər fiziki obyektlər üçün ümumi, lakin kəmiyyətə hər bir obyekt (fiziki sistem,

hadisələr və ya proseslər) üçün ayrıca qiymətə malik olan xassədir.

Fiziki kəmiyyətin ölçü vahidi – vahidə bərabər şərti ədədi qiymət verilmiş fiziki kəmiyyətdir. Bu kəmiyyət onunla eynicinsli olan fiziki kəmiyyətin kəmiyyətcə ifadəsi üçün tətbiq olunur.

Fiziki kəmiyyətlərin vahidlər sistemi – fiziki kəmiyyətlərin verilmiş sistemi üçün prinsiplərə uyğun yaradılan əsas və törəmə fiziki kəmiyyət vahidlərinin məcmuudur (Əbiyev, 2008, s. 2-9).

Fiziki kəmiyyətin ölçüsü – konkret maddi obyektə, sistemə, hadisəyə və ya prosesə aid edilən fiziki kəmiyyətin miqdarı xarakteristikasıdır.

Fiziki kəmiyyətin qiyməti – fiziki kəmiyyətin ölçüsünün onun üçün qəbul olunmuş bir neçə vahidlərlə ifadəsidir. **Fiziki kəmiyyətin əsl qiyməti** - müvafiq fiziki kəmiyyəti keyfiyyətcə və kəmiyyətcə ideal şəkildə xarakterizə edən fiziki kəmiyyətin qiymətidir.

Fiziki kəmiyyətin həqiqi qiyməti – eksperiment yolu ilə tapılan qiymətdir. Bu qiymət əsl qiymətə o qədər yaxındır ki, onu verilmiş məqsəd üçün əsl qiymət kimi istifadə etmək olar. Məsələn, hər hansı voltmetrin yoxlanması (sınağı) zamanı onun göstərişini daha dəqiq (nümunəvi) voltmetrin göstərişi ilə müqayisə edirlər. Bu halda nümunəvi voltmetrin göstərişini gərginliyin həqiqi qiyməti kimi qəbul edirlər.

Fiziki kəmiyyətin ölçülməsi – fiziki kəmiyyət vahidini özündə saxlayan texniki vasitənin tətbiqi ilə aparılan elə əməliyyatların məcmuudur ki, onlar ölçülən kəmiyyətin onun vahidi ilə nisbətinin tapılmasını (görünən və ya görünməyən şəkildə) və bu kəmiyyətin qiymətinin alınmasını təmin edir (fiziki kəmiyyətin qiymətinin təcrübə yolu ilə xüsusi texniki vasitələrin köməyi ilə təyin edilməsi).

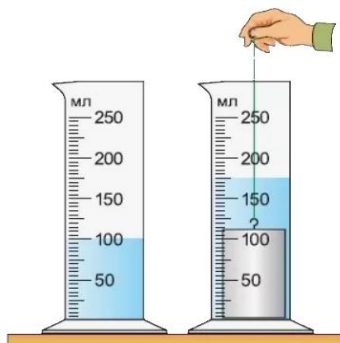

Fiziki kəmiyyətin ölçülməsinin nəticəsi - kəmiyyətin ölçülməsi yolu ilə onun alınan qiymətidir.

Ölçmələrin dəqiqliyi – ölçmə nəticəsinin xətasının sifra yaxınlığını əks etdirən ölçmə xarakteristikalarından biridir.

Dəqiqliyin ölçüsü (ölçmə nəticəsinin xətası) – ölçmənin nəticəsinin ölçülən kəmiyyətin əsl (həqiqi) qiymətindən meyilliyidir. Kəmiyyətin əsl qiyməti məlum deyil, onu ancaq nəzəri tətqiqatlarda tətbiq edirlər. Praktikada həqiqi qiymətdən istifadə edirlər.

Ölçmə vasitələri (ÖV) – normalaşdırılmış metroloji xarakteristikalara malik olan və ölçmələrdə istifadə edilən texniki vasitələrə deyilir. Bu texniki vasitə müəyyən vaxt intervalı ərzində fiziki kəmiyyət vahidini təzələmək və (və ya) saxlamaq üçün də istifadə olunur (müəyyən edilmiş xəta hüdudunda).

Fiziki kəmiyyətin ölçüsü – bir və ya bir neçə verilmiş ölçülərin fiziki kəmiyyətinin təzələnməsi və (və ya) saxlanması üçün ölçmə vasitəsidir. Bu ölçülərin qiymətləri qəbul edilmiş vahidlərlə ifadə olunur və lazımi dəqiqliklə məlumdur.

Ölçmə vasitələrinin metroloji xarakteristikası – ölçmələrin nəticələrinə və onların dəqiqliyinə təsir edən ölçmə vasitələrinin xassələrindən birinin xarakteristikasına deyilir.

Ölçmələrin metroloji təminatı – etalon ölçmə vasitələrinin yaradılmasına, həmçinin ölçmələrin tələb olunan keyfiyyətini təmin edən metroloji qayda və normaların işlənilməsinə və tətbiqinə yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Ölçmə vasitəsinin metroloji attestasiyası – ölçmə vasitəsinin dəqiq tədqiqi əsasında bir nüsxədə istehsal olunmuş (və ya tək – tək nüsxələrlə xaricdən gətirilmiş) 9 ölçmə vasitəsinin tətbiqinin qanuni olmasının metroloji xidmət tərəfindən tanınmasıdır.

Ölçmə vasitələrinin yoxlanması – ölçmə vasitələrinin eksperiment əsasında təyin olunmuş metroloji xarakteristikalarının tətbiq üçün yararlılığının dövlət metroloji orqan (və ya digər rəsmi tanınmış orqan, təşkilat) tərəfindən təyin edilməsi və onların qoyulmuş məcburi tələblərə uyğunluğunun təsdiqlənməsidir (Əbiyev, Vəliyeva, 2006, s. 37-42).

Fiziki tərbiyə, bədən tərbiyəsi və idmanda zaman, kütlə, qüvvə, uzunluluq kimi kəmiyyətlərin ölçülməsinə ehtiyac yaranır. İdmançıların fiziki hərəkətlərinə, məşq yüklərinə, hərəkət texnikasına, idman nəticələrinə nəzarət və hər bir nəzarət mərhələsində göstəricilərin qiymətləndirilməsi və təhlili idman metrologiyasının məzmununu təşkil edir.

İdman metrologiyasında idmançının təsnifat qruplarına aid etmək üçün əsas verən nəticələrin sərhəd qiyməti norma adlanır. İdmançıları idman dərəcəsinə uyğun olaraq ƏMH

kompleks normativlərinə və məşq dərəcəsinə görə qruplara ayırmaq olar. Normalar 3 qrupa bölünür:

1. Müqayisəli normalar
2. Fərdi normalar
3. Məcburi normalar (Vacib norma).

1. Müqayisəli normalar – eyni keyfiyyət göstəricilərinə malik olan insanları fərqləndirmək üçün nəzərdə tutulur. Bu normalar müxtəlif qiymətləndirmə şkalaları əsasında qurulur.

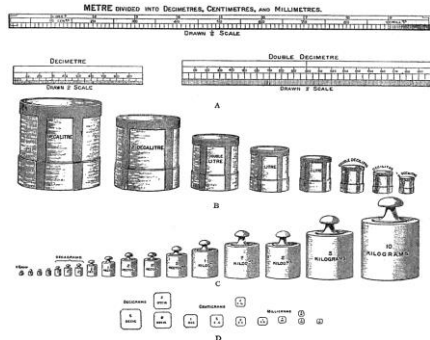
Müqayisəli normalar aşağıdakı mərhələlərlə təyin olunur.

1. İnsanların toplusu (cəmi) seçilir.
2. Test komplekslərindəki nəticələr qeydə alınır (test keçirilərək).
3. Qeydə alınan nəticələrin orta qiyməti (\bar{x}) və orta kənarlanma (σ) təyin olunur.
4. $\bar{x} \pm 0,5\sigma$ -orta norma kimi qəbul edilir. Qalan qiymətlər isə cədvələ uyğun qiymətləndirilir.

Tədbiq edilən müqayisəli normalar, yalnız testdən keçən idmançılar üçün zəruridir.

2. Fərdi normalar- Eyni idmançının nəticələrinin müxtəlif vəziyyətlərdə müqayisəsinə əsaslanır. Fərdi normalar idman nailiyyətləri və funksional göstəricilərdir. Məsələn: Bir çox idman növlərində idmançıların öz çəkiliəri ilə göstərdikləri nəticələrin arasında asılılıq fərqi yaranmır.

Müxtəlif çəkiddə olan idmançılar yarış zamanı eyni nəticəni göstərə bilərlər. Lakin, hər idmançının özünə uyğun fərdi çəkisi var və bu çəki onun fiziki hazırlığına

uyğundur. Bu fərdi normanı daim ölçərək onu uzun müddət eyni səviyyədə saxlamaq olar. Fərdi normalar daha geniş cari nəzarətdə istifadə olunur.

3.Vacib və məcburi norma.

İdmançının hərəkətlərinin yerinə yetirməsi vacibliyini müəyyən edən hər hansı bir xüsusiyyətinin göstəricilərinin sərhəddinin yol verilən həddidir. Məsələn: İdmançı suya tullanmanı effektiv yerinə yetirməsi üçün ona gimnastika skamyasında aşağı səviyyədən 15-dən 18 sm-ə qədər irəli əyilmənin mailliyini göstərməsi lazımdır.

Yaş normaları.

Yaş normaları-müqayisə olunan normalara aiddir. (yəni müqayisəvi normalara) Məsələn: 16 yaş olan oğlanların 30m məsafəyə qaçışda sürət qabiliyyətləri aşağıdakı göstəricilər üzrə qiymətləndirilir. 5,2 san. və ondan yüksək - aşağı normadır, 5,1-dən 4,8 san. qədər – orta normadır, 4,8-ə qədər yüksək normadır. Yaşa dolduqca insanların funksional imkanları dəyişir. Yaş normalarının təyin edilməsinin 2 üsulu var.

Birinci üsulda – hər yaş üçün qiymətləndirmə şkalası seçilir, sonra həmin şkala vasitəsilə norma (normativ, normanın sərhəddi) qəbul olunur.

İkinci üsulda – yaş normaları bioloji yaş vasitəsi ilə təyin olunur. Bioloji yaş nəticə göstərən insanın orta kalendar (təqvim) yaşına uyğundur. Bioloji yaş həddini təyin etməyə kömək edən misala nəzər salaq: Fərz edək ki, hər hansı yaş qrupuna aid olan oğlan yerindən 144 sm tullanıb. 8 yaşlı oğlanın orta səviyyəsi isə 145 sm. Onda interpolasiya üsulundan istifadə edərək müəyyən edirik ki, 144 sm-lik nəticə 8 yaş 4 aylıq bioloji yaş həddinə uyğundur.

Fiziki tərbiyə, bədən tərbiyəsi və İdmanda ölçmələrin dəqiqliyinə nail olmaq üçün vacib olan elmi təşkilatı əsasların, texniki vasitələrin, qayda və normaların tadbiqinə metroloji təminat deyilir. Elmi, texniki normaların təminatını metrologiya təşkil edir. Müxtəlif ölçüləri bir-biri ilə müqayisə etmək üçün onları eyni vahidlə ifadə etməliyik. Vahidlər əsas və törəmə vahidlərə bölünür, əsas vahidlər digər vahidlərdən asılı olmadan müəyyən edilir. Həmin vahidləri elm və texnikada ölçü vahidlərinin ən yüksək dəqiqliklə ifadə olunmasına xidmət edən nümunəvi ölçü və ya ölçü aləti; meyar, müəyyən olunmuş ölçü vahidinin dəqiq etalonun köməyi ilə və yaxud xüsusi mexanizmin, cihazların və texniki avadanlıqların köməyi ilə təyin edirlər (Əbiyev, Vəliyeva, 2006, s. 44-50).

Törəmə vahidləri sürət, qüvvə verilmiş fiziki kəmiyyətlə digər kəmiyyətlər arasındakı asılılığı ifadə edən düsturlar vasitəsilə müəyyən edilir. Əsas vahidlər və törəmə vahidlərin toplusu vahidlər sistemini əmələ gətirir. Beynəlxalq vahidlər sistemindən hal-hazırkı dövrümüzdə məcburi sistem kimi istifadə edilir. Beynəlxalq Vahidlər Sistemi (BS) ilə tənzim olunur. Beynəlxalq Sistem yeddi əsas ölçü vahidi və 50-dən çox törəmə vahidlərdən ibarətdir.

İdman metrologiyasında əsas ölçü vahidləri aşağıdakı kimi göstərilir.

metr-m (uzunluq),
kiloqram – kq (kütlə),
saniyə - san(vaxt),
amper – A (cərəyan şiddəti),
kelvin-K (termodinamik temperatur),
mol (maddənin miqdarı), və kandel – cd (ışığın gücü).

Bu sistemdə, məsələn gücün vahidi törəmədir, onu nyuton (N) adlandırırlar, $1N = 0,102 \text{ kq} \cdot \text{m/s}^2$ –dir. On (10) rəqəmi dərəcəyə

yüksəltməklə, meqa –M (10), kilo –k (10), milli – m (10), mikro - mk (10) və s. vahidlər də yaradılmışdır. Kəmiyyətlərin ölçü vahidlərini təkrar istifadə etmək və qoruyub saxlamaq üçün ölkə üçün baza kimi rəsmi təsdiq edilən etalonlar istifadə olunur (Nachinskaya, 2005, s. 66-73).

Ədəbiyyat

1. Əbiyev, T. Q. (2008). “İdman metrologiyası”. Bakı.
2. Əbiyev, T. Q., Vəliyeva, Ş. M. (2006). “İdman metrologiyası fənnində keyfiyyət göstəricilərinin ədədi qiymətləndirilməsi üsulları”. Bakı.
3. Əbiyev, T. Q., Vəliyeva, Ş. M. (2006). “Bədən tərbiyəsi idmanda ölçmə nəzəriyyəsinin əsasları”. Bakı.
4. Nachinskaya, S. V. (2005). “Sportivnaya metrologiya”. M.Akademiya.

Aysel Əliyeva
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
ayselleyeb2002@icloud.com

“XOSROV BƏY SULTANOVUN QARABAĞDAKI FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ”

Açar sözlər: Xosrov bəy Sultanov, Qarabağdakı hadisələr, Xosrov bəy Sultanovun fəaliyyəti

Keywords: Khosrov bey Sultanov, events in Karabakh, activities of Khosrov bey Sultanov

Tarixi Qarabağ ərazisini haqlı olaraq ölkəmizin ayrılmaz hissəsi hesab edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) burada öz siyasi hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışmışdır. Lakin ADR-in sülhsevər siyasətinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağda öz hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün daha əvvəllər başladıkları soyqırımı həyata keçirməkdə davam edirdilər (3)

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu ilin may ayında Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının Qurqacı kəndində anadan olmuş, təhsilini Odessa Universitetinin tibb fakültəsində almışdır. Bir müddət Müsavat və İttihad partiyalarının üzvü olmuşdur. 1918-ci il mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş, həmin il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Bəyannaməsini imzalayanlardan biri olmuş və ilk hökumətin tərkibində müdafiə naziri vəzifəsinə təyin edilmişdir (2).

Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq 1919-cu il yanvarın 13-də hökumət “ Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına

general-qubernatorların təyin edilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Sənədin dərcindən iki gün sonra, yanvarın 15-də Milli Şuranın növbəti iclasında ADR-in ilk qurucularından biri və yeni hökumətdə hərbi nazir, həm də Qarabağ əsilli Xosrov bəy Sultanov bu bölgəyə və xalqına yaxından bələd olan şəxs general-qubernator vəzifəsini icra edən təyin edildi.

Xosrov bəy Sultanovun səyi nəticəsində ermənilərin davamlı hücumlarının və terror aktlarının qarşısı alındı. Xosrov bəyin təşkil etdiyi müdafiə dəstələri Şuşa və Xankəndində erməniləri məğlub etdi. Baş Qubernatorluğun fəaliyyəti regionda təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayıb. General-qubernator Xosrov bəy Sultanov separatçılara qarşı qətiyyətlə döyüşdü. İyunun 5-də Erməni Milli Şurasının daşnak üzvləri ingilis komandanlığının nümayəndələrinin nəzarəti altında Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. Ertəsi gün Azərbaycan batalyonu Şuşanın erməni hissəsindəki kazarmada yerləşdirildi. Burada keçirilən mitinqdə ermənilər Azərbaycan Cümhuriyyət Hökumətini tanıdıqlarını bəyan etdilər. Xosrov bəy Sultanov konkret tədbirlərlə yanaşı, Qarabağ probleminin qəti həlli üçün zəruri tədbirləri hökumətə təqdim etdi. Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Azərbaycan” qəzetində (24 iyun 1919-cu il) dərc olunmuş məqaləsindən görürük ki, ermənilərin bütün etirazlarına, ixtilaflarına və fitnə-fəsadlarına baxmayaraq, Xosrov bəy Sultanovun Qarabağ general-qubernatoru təyin edilməsi nə dərəcədə düzgün idi? sualına belə cavab gətirmişdir:

“Doğrudan da Xosrov bəy Qarabağa ən uyğun rəisdir. Qarabağın həyatına tam bələd olan, möhkəm gücə malik, sağlam və təhlükəsiz siyasət aparan, təyin olunduğu yerin ümumi mənafeyini nəzərə alan bu insanı, ermənilər Qarabağda bilərəkdən süni iğtişaşlar yaratmaqla Qarabağ general-quber-

natorunu Ali Baş Komandanlığın gözü qarşısında ləkələmək istəyirlər. Qarabağ müsəlmanları arasında böyük nüfuz sahibi olan və hətta erməni icması tərəfindən də hörmətli sayılan Xosrov bəy Qarabağın idarəçiliyində olmasaydı; “Azərbaycanın cənnəti sayılan bu yer artıq cəhənnəmə, qırğın yuvasına çevrilərdi” (Necefoğlu, 2022, s. 363).

1920-ci il aprelin 28-də rus bolşevik ordusunun Azərbaycanı işğal etməsi ilə Azərbaycan Respublikası süqut etdi. Xosrov bəy Sultanov Bakıya çağırılaraq zindana salındı.

Ədəbiyyat

1. Hacı Necefoğlu. Xosrov bəy Sultanov və onun Qafqazın azad edilməsi haqqında məruzəsi. (2022)
2. <https://anl.az/down/meqale/kaspi/2021/fevral/733227.htm>
3. <https://eres.preslib.az/site/historical/page/ru/cwlmBI8>

Humay Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
haciyevahumay08@gmail.com

MƏKTƏB PROQRAMLARINDA DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ ÜÇÜN MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

***Açar sözlər:** müasir texnologiyalar, dil qaydalarının tədrisi, interaktiv təhsil, oyun əsaslı öyrənmə, rəqəmsal dərsliklər, süni intellekt, virtual tədris, tədrisin effektivliyi*

***Keywords:** modern technologies, teaching language rules, interactive education, game-based learning, digital textbooks, artificial intelligence, virtual teaching, effectiveness of teaching*

Məktəb proqramlarında dil qaydalarının tədrisi hər zaman tədris prosesinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Lakin sürətlə inkişaf edən texnoloji tərəqqi bu sahədə yeni yanaşmaların meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Müasir texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası ilə dil qaydalarının öyrədilməsi daha innovativ və interaktiv şəkildə həyata keçirilir. Rəqəmsal təlim resursları, interaktiv lövhələr, mobil tətbiqlər və dil oyunu platformaları kimi vasitələr şagirdlərin dil qaydalarını daha əyləncəli və təsirli şəkildə mənimsəmələrinə kömək edir. Bununla yanaşı, fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşma imkanı da təmin olunur ki, bu da tədris prosesinin effektivliyini artırır. Məqsəd təkcə qaydaların əzbərlənməsi deyil, həm də şagirdlərin dil bacarıqlarını aktiv şəkildə tətbiq edə bilmələridir.

Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə dil qaydalarının tədrisi yalnız dərs prosesini daha maraqlı və interaktiv etmək məqsədini güdmür, eyni zamanda şagirdlərin fərdi tədris ehtiyaclarına daha uyğunlaşan bir tədris mühiti yaradır. Ənənəvi təlim metodları çox vaxt standart qaydalar və tapşırıqlarla məhdudlaşdığı halda, texnologiyaların tətbiqi ilə müəllimlər hər bir şagirdin öyrənmə tərzinə uyğun fərdi yanaşmalar tətbiq edə bilirlər. Rəqəmsal məzmun yaratmaq, oyunlar vasitəsilə dil qaydalarını tətbiq etmək və müxtəlif interaktiv tapşırıqlar üzərində işləmək şagirdlərin tənqidi düşünmə və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma yalnız qaydaların mənimsənilməsini deyil, həm də onların real həyatda tətbiqini təşviq edir.

Məktəb proqramlarında dil qaydalarının tədrisi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi mövzusunda bir çox tədqiqatlar aparılmışdır və bu sahədə texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Alimlər və tədqiqatçılar göstərir ki, müasir texnologiyalar təhsil prosesində yalnız dil qaydalarının izahını asanlaşdırmaqla qalmır, həm də şagirdlərin dərslərə marağını artırır və interaktiv öyrənmə mühiti yaradır

(Garrett, 2019). Xüsusilə, interaktiv lövhələr, dil tədris oyunları, mobil tətbiqlər və virtual tədris mühitləri dil qaydalarının daha praktik şəkildə mənimsənilməsinə imkan verir (Kim & Kwon, 2021). Bəzi tədqiqatçılar, xüsusilə, oyun əsaslı tədris metodlarının dil qaydalarının tədrisində böyük effektivliyə malik olduğunu vurğulayırlar. Oyun əsaslı yanaşmalar şagirdlərdə motivasiyanı artırır və öyrənmə prosesini əyləncəli hala gətirir

(Gee, 2017). Bu yanaşma tədqiqatlarda xüsusilə dil qaydalarının abstrakt aspektlərini izah edərkən faydalı olduğu qeyd edilmişdir (Plass et al., 2020).

Bu cür tətbiqlər həmçinin şagirdlərin hər an rəy almasına və öz səhvlərini düzəltməsinə şərait yaradır (Chaudhry & Kaur, 2022). Virtual təhsil platformaları da dil qaydalarının tədrisində öz effektivliyini sübut etmişdir. Pandemiya dövründə bu platformalar vasitəsilə şagirdlər distant təhsil almağa imkan tapmış və dil qaydalarının virtual mühitdə tədrisi üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu cür platformalar şagirdlərə öz tempində təhsil almağa və tədris prosesini fərdiləşdirməyə imkan verir

(Bozkurt, 2021). Dil qaydalarının tədrisində müasir texnologiyaların tətbiqi yalnız şagirdlər üçün deyil, həm də müəllimlər üçün əhəmiyyətlidir. Müəllimlər texnologiya vasitəsilə daha çox resurslara çıxış əldə edərək tədris prosesini zənginləşdirə bilirlər (Anderson, 2018). Bununla yanaşı, texnologiyaların tətbiqi müəllimlərə daha çox rəqəmsal tədris materialları hazırlamaq və dərslərin keyfiyyətini artırmaq imkanı verir

(Garrison & Vaughan, 2018). Ümumilikdə, müasir texnologiyaların dil qaydalarının tədrisinə inteqrasiyası təhsil prosesində böyük yeniliklər vəd edir. Texnologiyaların şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək, fərdi tədris prosesini dəstəkləmək və motivasiyanı artırmaq potensialı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dəstəklənir və bu sahədə daha çox araşdırma aparılması tövsiyə olunur (Selwyn, 2016).

Müasir texnologiyaların dil qaydalarının tədrisində istifadəsi ilə bağlı əlavə tədqiqatlar göstərir ki, interaktiv və oyun əsaslı metodlar şagirdlərin dərslə aktiv şəkildə cəlb olunmasına kömək edir. Məsələn, *Blended learning* (qarıışıq tədris)

yanaşması, ənənəvi sinif mühiti ilə onlayn resursların birləşməsini təklif edir. Bu metod dil qaydalarının tədrisində şagirdlərin daha yüksək nəticələr göstərməsinə səbəb olur, çünki onlar həm müəllimdən dərhal rəy ala bilər, həm də müstəqil öyrənmə resurslarından faydalanırlar (Hrastinski, 2019).

Eyni zamanda, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, texnologiyanın dil tədrisinə inteqrasiyası şagirdlərin daha çox fərdi öyrənmə tərzlərini dəstəkləyir. Bu yanaşmada hər bir şagird öz tempinə uyğun şəkildə təhsil ala bilər və müəllimlər fərdi ehtiyacları nəzərə alaraq şagirdlərə fərqli vəsaitlər təklif edə bilərlər (Mayer, 2019). Bu, dil tədrisində fərdi yanaşmaların önəmini bir daha vurğulayır və texnologiyanın bu fərdi yanaşmaları gücləndirdiyini göstərir. Digər tədqiqatlar isə süni intellektin (AI) dil tədrisində tətbiqi məsələsinə diqqət çəkirlər.

Məsələn, AI əsaslı dil öyrənmə platformaları şagirdlərə dərhal fərdi rəy verir və onların zəif tərəflərini müəyyən edərək tədris prosesində əhəmiyyətli dəstək rolunu oynayır (Lu, 2020). Süni intellektin avtomatik tərcümə, qrammatika yoxlaması və dil oyunu tətbiqlərində istifadəsi şagirdlərin qaydaları daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir və səhvləri daha tez düzəltmək imkanı yaradır. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi texnologiyalar da dil tədrisində tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu cür texnologiyalar şagirdlərə dil qaydalarını praktiki olaraq tətbiq edə biləcəkləri simulyasiya edilmiş mühitlər yaradır və onların real həyat şəraitində dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır

(Kapp, 2019). Belə texnologiyalar şagirdləri dil tədrisinin ənənəvi məhdudluqlarından kənarlaşdırır və onları yeni və maraqlı mühitlərə daxil edir. Nəticə etibarilə, texnologiyanın dil qaydalarının tədrisində tətbiqi təhsilin gələcəyində mühüm

rol oynayır. Müasir tədris metodları və texnoloji vasitələrin istifadəsi, şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına və qaydaların daha effektiv mənimsənilməsinə mühüm töhfələr verir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, texnologiyanın istifadəsi tədris prosesini daha səmərəli və şagirdlər üçün daha maraqlı edə bilər. Buna görə də, texnologiyaların dil tədrisində tətbiqi ilə bağlı daha dərin tədqiqatların aparılması təhsil sisteminin inkişafı üçün zəruri hesab olunur (Dörnyei, 2020).

Məktəb proqramlarında dil qaydalarının tədrisi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi tədris prosesində mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Texnologiyalar şagirdlərin dil qaydalarını daha interaktiv və əyləncəli şəkildə mənimsəməsinə imkan yaradır, bu da tədris prosesini daha səmərəli və cəlbedici edir. Müasir texnologiyaların, xüsusilə də interaktiv lövhələr, mobil tətbiqlər, süni intellekt və oyun əsaslı öyrənmə metodlarının istifadəsi şagirdlərin öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırmış və onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Barannikov, A. V. (2002). O vvedenii inostrannykh yazykov vo II klassakh nachal'noy shkoly v usloviyakh eksperimenta po obnovleniyu struktury i soderzhaniya obshchego obrazovaniya v 2002/2003 uchebnom godu. Inostrannyye yazyki v shkole. № 2.
2. Budakova, O. V. (2012). Igrovyye tekhnologii kak effektivnoye sredstvo aktivizatsii uchebnogo protsessa na uroke inostrannogo yazyka. Pedagogicheskoye masterstvo: materialy Mezhdunar. nauch. konf. (g. Moskva, aprel' 2012 g.). M.: Buki-Vedi, s. 152-154. URL: [https://moluch.ru/conf/ped/archive/22/2161/\(data obrashcheniya: 20.01.2019\)](https://moluch.ru/conf/ped/archive/22/2161/(data obrashcheniya: 20.01.2019)).

3. Pakhomova, T. Ye. (2018). Geymifikatsiya kak sredstvo podgotovki studentov pedagogicheskogo kolledzha k resheniyu professional'nykh zadach. Uchonyye zapiski Zabaykal'skogo gosudarstvennogo universiteta. № 6 (65). – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-kak-sredstvo-podgotovki-studentov-pedagogicheskogo-kolledzha-k-resheniyu-professionalnyh-zadach#ixzz4XnQPYO9l> (data obrashcheniya: 28.01.2018)
4. Joey, J. L. (2015). Gamification in Education: What, How, Why Bother? // Academia.edu. URL: http://www.academia.edu/570970/Gamification_in_Education_What_How_Why_Bother (data obrashcheniya: 28.01.2018).

Majnun Hasanov

University of Economics and Human Sciences in Warsaw
master student
majnun.hasanov@mail.ru

**“THE PAST, PRESENT AND UNCERTAIN FUTURE
OF METSAMOR NUCLEAR POWER PLANT”**

Keywords: *Metsamor Nuclear Power Plant, Soviet Union, nuclear power, Earthquake, Igdir, Turkey, Armenia, EU*

Açar sözlər: *Metsamor Atom Elektrik Stansiyası, Sovet İttifaqı, atom enerjisi, Zəlzələ, İğdir, Türkiyə, Ermənistan, Aİ*

The debate surrounding nuclear energy often highlights its duality: on the one hand, it provides a significant and efficient energy source with relatively low greenhouse gas emissions; on the other hand, it raises serious concerns about environmental and health risks. Armenia's reliance on nuclear energy, specifically through the Metsamor Nuclear Power Plant, has garnered international attention due to its categorization as a “regional security threat”. Various local and global agencies acknowledge its high energy output and low carbon footprint, but its potential dangers are widely recognized (Gurcham).

Established in 1977 by the Soviet Union. Already expired since 40 years ago. Located in 30 km away from Yerevan and 16 km away from the Turkish city of Igdir. Too much geographical proximity increases serious dangers and increasing serious health issues in Turkish city reconfirms it. Even animals kingdom is also at danger in this Turkish and Azeris cities, even though Caucasus cities because of the nuclear pollution and wastage. Utility 40 % Armenia's total

energy need Global energy production trends indicate reverse of it especially after nuclear collapse in Japan (4).

The Metsamor nuclear power plant is only 16 km away from the province of Igdir, the most Air-polluted city in Europe, located at the eastern end of Turkey (The World Air Quality Report, 2021).

Iğdir province deputies in The Grand National Assembly of Turkey have accused this power plant of the increasing rate of cancer cases and air pollution after the earthquakes occurred in the region.

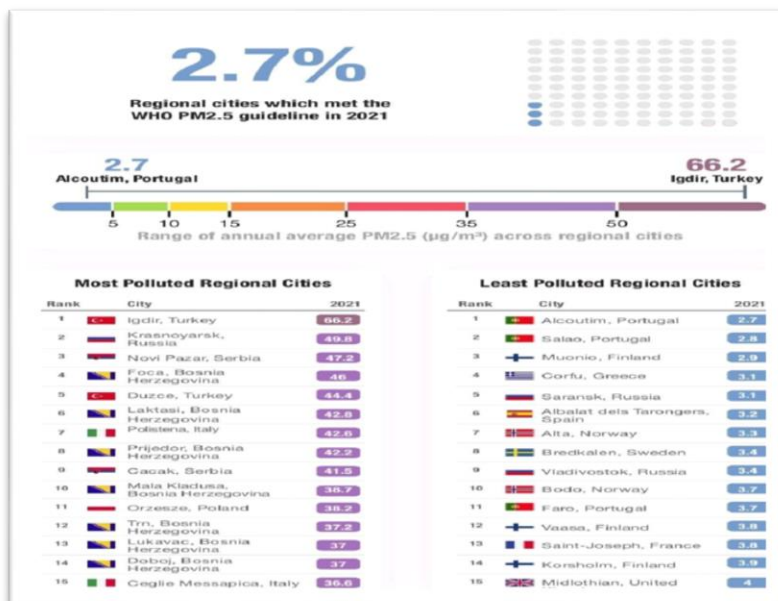

Figure 1: World Air Quality, Global PM 2.5 Chart
 (The World Air Quality Report, 2021).

Metsamor Nuclear Power Plant has a higher risk of danger compared to other nuclear power plants due to its old technology and location in an earthquake zone. Earthquakes in the region have heightened fears that Metsamor's vulnerabilities could have catastrophic consequences, affecting not just Armenia but also neighboring countries like Turkey, Azerbaijan, and Georgia. These concerns extend beyond the human population; the local wildlife and ecosystems are also at risk from potential nuclear waste and pollution. The International Atomic Energy Agency, the United States as well as other Western Governments have already objected to its reopening. Washington believes the design of the 407 megawatt power Metsamor reactor is one of the world's most dangerous. There are six other plants with the same design in Bulgaria, Russia Federation and Slovakia. What makes Armenia's even more dangerous is the potential for earthquakes in the immediate area risks (7).

Because they perceive the significance of the issues, the Armenian government also international agencies like the World Health Organization (WHO) and the International Atomic Energy Agency (IAEA) work collaboratively to solve health issues pertaining to Metsamor. Both of these organizations can offer financial support, technical help, and experience to enhance safety protocols and health monitoring initiatives. Furthermore, open and honest communication with the public is necessary to foster confidence and guarantee that locals are aware of potential hazards and safety precautions (Smith, 2007, s. 56-65).

In the near past, the EU offered aid to Armenia but Armenia did not accept offer of a 200 million euros (289 million dollars) loan to finance Metsamor's shutdown.

Currently, Turkey, rightly, is concerned about its own national security and the security of the people living in the region. In 2009, Turkish Atomic Energy Authority openly warned about the danger of three nuclear power plants, including Metsamor considering their distance from Turkey. EU repeatedly called for the Metsamor plant to be closed down, arguing that it posed a security threat to the region, classifying Metsamor's reactors as the "oldest and least reliable" category of all the 66 Soviet Reactors built in Eastern Europe and the former Soviet Union. Four VVER 440 units in Bulgaria and two in Slovakia were closed as a condition of those countries joining the EU (5).

References

1. Gurcham, S. The Analysis of the World's Most Dangerous Nuclear Plant from The Standpoint of the Most Air-Polluted City in Europe, p. 834.
2. Smith, J. (2007). "Environmental Impact of Nuclear Power: Case Studies from Chernobyl and Fukushima." Journal of Environmental Radioactivity 94, № 1, 56-65.
3. The World Air Quality Report. (2021).
4. <https://islamabad.mfa.gov.az/en/news/3186/armenias-nuclear-program-a-regional-security-threat-with-global-consequences>
5. <https://www.ankasam.org/armenias-nuclear-program-a-regional-security-threat-with-lobal-consequences/?lang=en>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Nuclear_Power_Plant
7. <https://www.azernews.az/aggression/110140.html>

Sabir Ahmadov
Baku State University
master student
sabir.axmedov2002@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-5261-4553>

THE 1962 SINO-INDIAN WAR AND ITS IMPACT ON CHINESE FOREIGN POLICY

Keywords: *PRC, China, Aksai Chin, South Asia, India, Pakistan, Kashmir, foreign policy*

Açar sözlər: *ÇXR, Çin, Aksay-Çin, Cənubi Asiya, Hindistan, Pakistan, Kəşmir, xarici siyasət*

The 1962 war in Aksai-Chin marked a critical turning point in the foreign policy of the People's Republic of China (PRC) during its early years. Before the conflict, the PRC had maintained peaceful relations with its neighbors, particularly India, as evidenced by the adoption of the Panchsheel Agreement in 1954. Also known as the "Five Principles of Peaceful Coexistence", this agreement fostered relations between India and China based on mutual trust and respect. As a result, the 1950s are often referred to as the "golden age" of India-China relations.

However, this period of amicability was short-lived. As China, weakened by its internal civil war, began to rebuild its military strength, it also sought to expand its influence in the region. The victorious Communist Party, having defeated the Kuomintang, aimed to consolidate control over all Chinese territories, including Tibet and Taiwan. While Taiwan remained beyond its grasp, Tibet was successfully annexed in

1950-1951. The People's Liberation Army's (PLA) entered Lhasa, and in 1951, the "Seventeen Point Agreement" was signed, in which China pledged not to alter Tibet's political system (Juy, 2014, s. 39).

India which had historical ties to Buddhist Tibet, was deeply concerned by China's annexation. However, the country was also embroiled in its own territorial conflict with Pakistan over Kashmir. Thus, a confrontation with China over Tibet was not in India's strategic interests. As a result, Prime Minister Jawaharlal Nehru pursued a policy of non-alignment, avoiding military alliances while striving to maintain peaceful relations with all neighboring countries, excluding Pakistan.

By signing the Panchsheel Agreement in 1954, India effectively recognized Tibet as part of China. Yet, this diplomatic move did not fully resolve tension. In 1956, the Dalai Lama, Tibet's political and spiritual leader, visited India and requested political asylum. To avoid provoking China, Nehru denied the request. Nevertheless, India's concerns over Tibet's situation remained.

Tension escalated dramatically in 1959 when the Dalai Lama fled to India following a failed uprising in Tibet, which the PLA swiftly suppressed. By granting asylum to the Dalai Lama, India was seen as implicitly supporting the Tibetan cause, straining its relationship with China.

Simultaneously, China began to lay claim to several Indian territories, citing historical ties to Tibet. Among these was Aksai Chin, a strategically significant area located in the northeast of Kashmir, as well as Sikkim and Arunachal Pradesh (referred to by China as "South Tibet"). Aksai Chin was particularly crucial to China due to its logistical importance. Beginning in 1951, China constructed a road linking Tibet and

Xinjiang through Aksai Chin, completing the project in 1957 (A road in the sky).

With the road completed, China sought to solidify its control over Aksai Chin, and Mao Zedong opted for military action. Prior to the conflict, Chinese official maps began depicting Aksai Chin as part of the PRC. These rising tensions culminated in the 1962 Sino-Indian war.

On October 20, 1962, under Mao Zedong's order, PLA forces launched an invasion along the Aksai Chin border. Within days, Chinese troops had advanced roughly 160 kilometers into Indian territory, securing the entirety of Aksai Chin, which comprised approximately 38,000 square kilometers or 20% of Kashmir.

Following the war, relations between China and India soured, drastically altering the geopolitical landscape of South Asia. Pakistan, previously aligned with the United States, began to pivot toward communist China. Meanwhile, China, having lost its only regional "ally" after the war, saw Pakistan as a valuable strategic partner. This shift had profound implications for the Kashmir conflict, with Pakistan now backed by two major global powers: the capitalist U.S. and communist PRC - a paradoxical alliance in the context of the Cold War.

In the early 1960s, China established a strategic alliance with Pakistan. To strengthen military cooperation, the Pakistani government signed a communiqué with China in 1962, primarily addressing border disputes within the Kashmir region. This was followed by the 1963 Sino-Pakistani border agreement, under which Pakistan ceded some parts of its claimed territory in Kashmir to China, including Shaksgam Valley (also known as the Trans-Karakoram Tract), covering

an area of approximately 5,200 square kilometers (China-Pakistan Boundary).

The agreement was met with strong criticism in India, whose government accused Pakistan of violating UN resolutions 38 and 47, which called for the resolution of the Kashmir conflict through peaceful means. In response, Pakistan's Foreign Minister, Zulfikar Ali Bhutto, defended the agreement, stating that India had been informed of the ongoing negotiations between China and Pakistan well before the deal was finalized (The Sino-Pakistan Boundary Agreement March 26, 1963).

By conceding territory, Pakistan demonstrated its commitment to China, establishing the foundation for a close, cooperative relationship. In return, China, now backed by a loyal ally, began supporting Pakistan in the Kashmir dispute and provided military assistance. This marked the beginning of the China-Pakistan “all-weather friendship”, which emerged as a significant bilateral relationship during the Cold War era.

References

1. A road in the sky
<https://www.globaltimes.cn/content/883229.shtml>
2. China-Pakistan Boundary.
<https://library.law.fsu.edu/Digital-Collections/LimitsinSeas/pdf/ibs085.pdf>
3. The Sino-Pakistan Boundary Agreement. (1963, march 26).
<https://rb.gy/z451a5>
4. Juy, Ch. (2014). Politika Mao Tzeduna I Dalay Lami. Vestnik Rossiyskogo Universiteta Druzhbi Narodov, seriya Vseobshaya istoriya, № 2, p. 36-45.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İsa Hüseynov
Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
isabey57@gmail.com
Şərqiyyə Rəcəbova
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
racabova@internet.ru

**“ÜZVİ KİMYADA “DOYMUŞ ALİFATİK
ALDEHİDLƏR VƏ KETONLAR”IN TƏDRİSİNDƏ
A.BORODİNİN ELMİ VƏ MƏDƏNİ
YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏ”**

***Açar sözlər:** A.Borodin, üzvi kimya, doymuş alifatik aldehydlər və ketonlar, aldol-kroton kondensləşməsi, bəstəkar*

***Keywords:** A.Borodin, organic chemistry, saturated aliphatic aldehydes and ketones, aldol-croton condensation, composer*

Üzvi kimyanın tədrisi zamanı təhsilalanlar müxtəlif nəzəriyyələr, reaksiyalar və onların müəllifləri ilə tanış olurlar. Bu şəxslərin maraqlı elmi irsi, qaynar həyat təzləri, müxtəlif hobbiləri-vərdişləri mövcuddur. Kimya təbiət elmlərindən hesab edilir və ilk baxışdan belə təsəvvür yaranır ki, bu elmlə məşğul olan şəxslər həddən artıq ciddi görkəmdə, heç zaman

gülümsəməyən, qaraqabaq insanlardır. Lakin zaman göstərmişdir ki, kimyaçı alimlərin içərisində öz ixtisasları olan kimya elmi ilə yanaşı musiqi, incəsənət, kino və futbol sahəsində də böyük uğurlara imza atmış şəxslər də mövcuddur. Belə maraqlı şəxslərdən biri də bəstəkar, şair, ədəbiyyatçı, rəssam, folklorçu kimi tanınan dahi kimyaçı alim A.Borodindir.

A.Borodinin həyat simfoniyası. Bu dahi şəxsiyyət 12 noyabr 1833-cü ildə Sankt-Peterburqda doğulmuş və kimya, musiqi ədəbiyyat, bəstəkarlıq, ifaçılıq sahəsində özünü təsdiq edə bilmişdir. Üzvi kimyada “Doymuş alifatik aldehidlər” bölməsinin öyrənilməsində kimyaçılar aldol kondensləşməsi reaksiyası ilə yaxından tanış olurlar. Bu reaksiya isə böyük rus kimyaçısı A.Borodin və fransız kimyaçısı Ş.Vürs tərəfindən eyni zamanda bir-birindən asılı olmayaraq kəşf edilmiş və pedaqoq bu reaksiyanın öyrənilməsində A.Borodinin rolunu işıqlandırmaqla təhsilalanlarda kimyaya maraq formalaşdırmağa bilər. Pedaqoq A.Borodinin hələ kiçik yaşlarından dahi kimyaçı N.Zininin yanında kimyadan dərslər alması, çoxlu ev təcrübələri aparması, öz evindəki şəxsi laboratoriyasında çalışarkən tez-tez kiçik partlayışlar törətməsi barədə təhsilalanları məlumatlandırır, A.Borodin kimya ilə məşğul olmaqla yanaşı, eyni zamanda çox gözəl ədəbiyyat bilicisi, professional musiqiçi, bəstəkar və rəssam kimi tanınmış bir şəxs olmasını onlara çatdırır. Bununla da, aldol kondensləşməsi reaksiyalarının öyrənilməsi zamanı A.Borodinin kimyadan əlavə məşğul olduğu digər sahələrin xüsusiyyətlərindən məlumatlar səsləndirməklə təhsilalanların diqqətinin öyrənilən mövzuya daha dərindən cəlb etmək, prosesi motivasiya etməklə kimyaya olan maraqlarını stimullaşdırmaq olar.

A.P.Borodinin elmi irsi. Pedaqoq A.Borodin haqqında məlumatları davam etdirməklə onun yalnız musiqi, folklor,

ədəbiyyat və rəssamlıqla deyil, eyni zamanda kimya ilə ciddi məşğul olmasını və müxtəlif sahələrə maraq göstərməsinə baxmayaraq onun üçün həlledici ixtisasın kimya olmasını A.Borodin məhz kimyada daha böyük uğurlar qazandığını, kimyadan ən çox sevdiyi kitabın isə V.F.Odoevskinin “Kimyadan qısa anlayışlar” kitabı olmasını qeyd edir, böyük alimin həyat yoluna nəzər salır.

A.Borodin 1856-cı ildə Peterburq Tibb-Cərrahlıq Akademiyasını bitirmiş, 1858-ci ildə tibb doktoru dərəcəsinə almış, assistent-professor, professor və 1877-ci ildə akademik olmuşdur. 1859-62-ci illərdə Avropada D.Mendeleyle tanış olması və bu tanışlığın dostluğa çevrilməsi, Heydelberqdə həm də gələcək həyat yoldaşı məşhur Şulhoffun tələbəsi, gözəl pianoçu E.Protopova ilə rastlaşması alimin musiqi dünyasını zənginləşdirməsi barədə fikirlər pedaqoqun verə biləcəyi məlumatlar içərisindədir.

A.Borodin aldol – kroton kondensləşməsi reaksiyası. A.Borodin kimyada əsas elmi istiqaməti isə üzvi sintez olmuş, 1861-62-ci illərdə gümüş duzlarına brom və flüorla təsir etməklə doymuş karbon turşuların bromlu, flüorüzvi törəmələrinin sintez üsulunu işləmiş, 1863-73-cü illərdə isə hazırda onun adı ilə tanınan aldehidlərin aldol kondensləşməsi reaksiyalarını tədqiq etmiş, 40-dan çox elmi əsərləri çap olunmuşdur. Aldehidlərin və ketonların aldol-kroton kondensləşmə reaksiyaları alimin elmi fəaliyyətində geniş yer tutur və pedaqoq bu barədə təhsilalanlara məlumatlar verir.

A.Borodin musiqi dünyası. Pedaqoq A.Borodin kimya ilə yanaşı professional musiqi ilə məşğul olmasını, fleytada, fortepianoda və violençeldə gözəl ifalar etməsini, 9 yaşında fortepianoda 4 əllə ifa üçün ilk əsəri olan “Elena”-rəqsini bəstələməsini, 14 yaşında isə kamera ansamblı üçün əsərlər

yazmağa, simli və fortepiano kvintetləri, simli sekstetlər və digər kamera əsərləri yaratmağa müvəffəq olmasını qeyd edir. Məlumatların davamında pedaqoq musiqi gənc Aleksandrın qəlbini o qədər ovsunlamış ki, hətta onun kimya müəllimi N.Zininin ona müraciətlə “cavan oğlan, mənim sənə kimyada böyük ümidlərim var, onları yerə vurma” kimi ifadələr işlətməsini vurğulayır.

Alman, italyan, fransız və ingilis dillərini mükəmməl bilən Borodin ifaçılıq və bəstəçilikdən başqa onda kimyaçılığa, həkimliyə, pedaqoqluğa, ədəbi tənqidçiliyə böyük həvəs göstərirdi və o, həqiqətən də kamilləşmə dövründə bu işlərin hamısına öz imzasını atmışdır. O, musiqi uğurlarına görə yalnız öz qabiliyyətinə borcludur, çünki onun professional musiqi müəllimi olmamış, kumiri isə M.Qlinka olmuşdur.

1850-ci illərdə artıq çoxlu romansları və fortepiano pyesləri ilə bir çox musiqi bilicilərinin diqqətini cəlb edə bilmiş və 1862-ci ildə onun M.Balakirevlə tanışlığı alimin musiqi kariyerasında önəmli rol oynamışdır. Rus folklorunun tərtibi ilə məşğul olmuş alimin yaradıcılığında rus xalqının böyüklüyü mövzusu, vətənə sevgiləri aydın seçilir.

Musiqi yaradıcılığı barədə fikirlərini davam etdirən pedaqoq A.Borodinin rus klassik simfoniyaqlarını yaradanlardan biri olmasını, musiqidə ən əhəmiyyətli əsərinin—rus xalqının milli qəhrəmanlıq eposunun nümunəsi olan "Knyaz İqor" operası olmasını vurğulayır. Onun “Cəngavər” adlı simfoniyası rus və dünya epik simfonizminin zirvəsidir. A.Borodinin “Dəniz”, “Qaranlıq meşənin nəğməsi”, “Vətənin uzaq sahilləri” elegiyası, o dövr üçün yeni hesab olunan “Orta Asiyada” simfonik əsəri, bir çox fortepiano və kamera kvarteti üçün əsərləri işıq üzü görmüşdür.

Ömrünün sonuna yaxın böyük alim kimyadan bir qədər aralanmış, bütün gücünü musiqiyə vermişdir. Birinci simfoniyanın uğurundan fərəhlənən alim-bəstəkarın beynində “İqor polku haqqında dastan” əfsanəsini musiqiyə çevirmək planı formalaşır və eyni zamanda iki opera əsərini- “Knyaz İqor” və “Rusiya” əsərlərini yazmağa başlayır. Lakin zaman bəzən çox amansız olur və zalım ölüm ona bu gözəl işləri tamamlamağa imkan vermir. Beləliklə, 1887-ci ildə bəstəkarın şah əsəri hesab edilən “Knyaz İqor” operası onun ölümündən sonra bəstəkarlar N.Rimski-Korsakov və A.Qlazunov tərəfindən müvəffəqiyyətlə tamamlanaraq tamaşaya qoyulmuşdur.

Üzvi kimyanın tədrisində tətbiq olunan bu yaradıcı üsul, tədris metodu üzvi kimyanın öyrənilməsində yeni yanaşma tərzini ortaya qoyur ki, bu cür tədris üsulu kimyanın öyrənilməsi, kimyəvi biliklərin əldə edilməsi, kimya fənninə, elminə maraqların yaradılması, gələcəkdə bir çox gəncin yaxşı kimya mütəxəssisi kimi formalaşmasına stimül verə bilər.

Qumru Balaxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
19_bq_91@mail.ru

İNSAN FƏALİYYƏTLƏRİNİN EKOSİSTEMƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: ekosistem, cəmiyyət, strategiya, insan, yaşıl texnologiyalar

Keywords: ecosystem, society, strategy, human, green technologies

İnsan fəaliyyəti, son illərdə ekosistemlərin dinamikasına təsir edən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Təkcə insanın varlığı deyil, onun yaratdığı mədəniyyət, iqtisadiyyat və texnologiya da ətraf mühitə ciddi təsir göstərir. Tarix boyu, insanlıq təbii resursları istismar edərək inkişafını sürətləndirib, lakin bu inkişaf bir çox hallarda ekosistemlərin tarazlığını pozmuşdur.

Son dövrlərdə qlobal istiləşmə, bioloji müxtəlifliyin azalması, su qıtlığı və torpaq degradasiyası kimi ekoloji problemlərin artması, insan fəaliyyətinin müsbət və mənfi tərəflərini dəyərləndirməyi zəruri edir. Bu kontekstdə, ekosistemlərin sağlamlığı, insanların rifahı və iqtisadi inkişaf arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə daha da önəmlidir. Ekosistemlərin dayanıqlığı, insanların qida, su, enerji və digər resurslara olan ehtiyaclarını ödəməkdəki rolunu artırır.

Müasir cəmiyyətin sənayeləşməsi, kənd təsərrüfatı praktikalı və texnologiyaların inkişafı, ekosistemlərin tükənməsinə və bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olan müxtəlif çirklənmə növlərinin yaranmasına gətirib çıxarıb. İnsanların

istehsal etdiyi tullantılar, kimyəvi maddələr, zəhərli qazlar və plastik tullantılar, yalnız ekosistmələrə deyil, eyni zamanda insanların sağlamlığına da ciddi təhlükələr yaradır.

Sənayeləşmə, təbii resursların daha intensiv istifadəsinə yol açmışdır. Fabriklərin və istehsal müəssisələrinin tikintisi, hava və su mühitini çirkləndirərək canlı orqanizmlərə zərər verir. Urbanizasiya, şəhər sahələrinin genişlənməsi ilə nəticələnir ki, bu da yerli ekosistemlərin məhv olmasına və heyvanların yaşayış yerlərinin itirilməsinə səbəb olur.

Kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların tətbiqi, məhsuldarlığı artırırsa da, ekosistemlərə ciddi təsirlər yaradır. Kimyəvi gübrələr və pestisidlərin istifadəsi, torpağın və suyun çirklənməsinə, eləcə də biyoçeşidliliyin azalmasına səbəb olur. Monokültürlər, torpağın məhsuldarlığını azaldır və yerli bitki növlərinin itirilməsinə yol açır.

İnsan fəaliyyətləri, xüsusilə fosil yanacaqların istifadəsi, atmosferdəki karbon dioksid səviyyəsini artıraraq qlobal iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. İqlim dəyişikliyi, ekosistemlərin balansını pozur, biyoçeşidliliyi təhlükəyə atır və ekosistem xidmətlərinin pozulmasına səbəb olur.

İnsan fəaliyyətlərinin ekosistemlərə təsirini azaltmaq üçün bir sıra strategiyalar mövcuddur. Bu strategiyalar, ekosistemlərin qorunmasını, bərpaasını və dayanıqlı istifadəsini təmin etmək məqsədini güdür. Aşağıda bəzi əsas yanaşmalar təqdim olunur:

1. Davamlı iqtisadi inkişaf

Davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi modellər, resursların səmərəli istifadəsini təşviq edir. Bu, ekosistemlərin tükənməsinin qarşısını almağa və mühitə ziyan vuran fəaliyyətlərin azaldılmasına kömək edir. Alternativ enerji mənbələrinə

(günəş, külək, biomas) keçid, fosil yanacaqlardan asılılığın azaldılmasını təmin edir.

2. Təbii resursların sərfəli istifadəsi

Təbii resursların istifadəsini optimallaşdırmaq üçün yenedən istifadə, təkrar emal və resursların mühafizəsi prinsipləri tətbiq olunmalıdır. Su və enerji istehlakını azaltmaq üçün müasir texnologiyaların istifadəsi, suvarma sistemlərinin səmərəliliyi və enerji qənaəti təmin edir.

3. Bioloji müxtəlifliyin qorunması

Bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün mühafizə olunan sahələrin yaradılması, növ mühafizəsi proqramlarının həyata keçirilməsi və ekosistemlərin bərpası ilə bağlı layihələrin təşviqi önəmlidir. Yerli bitki və heyvan növlərinin qorunması, ekosistemlərin dayanıqlığını artırır.

4. Təhsil və ictimai şüurlanma

İnsanların ekoloji problemlər barədə məlumatlandırılması, ekosistemlərin qorunmasına yönəlmiş davranışların təşviqinə kömək edir. Təhsil proqramları və ictimai kampaniyalar vasitəsilə insanların ekosistemlərin əhəmiyyəti haqqında daha çox məlumat əldə etməsi təmin edilməlidir.

5. Qanunvericilik və tənzimləmə

Ekologiyaya zərər verən fəaliyyətlərin tənzimlənməsi üçün ciddi qanunvericilik təşviq olunmalıdır. Ekoloji standartların tətbiqi, çirklənməni azaltmağa və təbii mühitin qorunmasına yönəldilmiş müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

6. Təbiətə qayıtma (Rewilding)

Təbiətə qayıtma strategiyası, təbii ekosistemlərin bərpasını və insanların təsirini azaltmağı hədəfləyir. Bu yanaşma, meşələrin bərpası, su yollarının yenedən qurulması və yerli fauna və floraya dəstək verməyi əhatə edir.

7. Yaşıl texnologiyalar və inovasiyalar

Yaşıl texnologiyalar, müasir innovasiyaların tətbiqi ilə resursların daha səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. Məsələn, enerji istehsalında günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan mənbələrin istifadəsi, ekosistemlərə olan təzyiqləri azaldır.

8. Şəhər planlaşdırması və yaşıl infrastruktur

Şəhərlərin planlaşdırılmasında yaşıl infrastrukturların, parkların və yaşıllıqların yaradılması ekosistemlərin qorunmasına kömək edir. Şəhər mühitində təbii elementlərin qorunması, havanın təmizlənməsini və bioloji müxtəlifliyin artmasını təmin edir.

İnsan fəaliyyətlərinin ekosistemlərə təsirini azaltmaq üçün bu strategiyalar bir araya gələrək daha dayanıqlı bir gələcəyin formalaşmasına kömək edə bilər. Bu yanaşmalar, həm müasir cəmiyyətin ehtiyaclarını qarşılamağa, həm də ekosistemlərin sağlamlığını qorumağa yönəlmişdir. Hər bir insanın, cəmiyyətin və təşkilatın bu strategiyalara qoşulması, daha sağlam və dayanıqlı bir planet üçün mühüm addımdır.

Bakhtiniso Muzaffarova

Samarkand State University
named after Sh. Rashidov

Ph.D. student

muzaffarovabaxtiniso1996@gmail.com

Sanjar Tillayev

Samarkand State University
named after Sh. Rashidov

sanjar.tillayev83@gmail.com

OBTAINING POLYLACTIDE BASED BIOMEDICAL NANOMATERIALS

Keywords: *polylactide, calcium hydroxyapatite, composite material, magnesium fluoride, calcium fluoride, magnesium phosphate*

Açar sözlər: *polilaktid, kalsium hidroksiapatit, kompozit material, maqnezium flüorid, kalsium ftorid, maqnezium fosfat*

Biodegradable composite materials made of polylactide (PLA) and bioactive calcium phosphates such as hydroxyapatite (HA) have been widely studied in recent years due to their clinical suitability for bone fixation and repair, easy absorption, and harmlessness of degradation products to living cells. Studies have shown that adding HA in an amount of 5-20% by weight to the composition of PLA leads to an improvement in thermal stability and other properties of the material (Pandele, Constantinescu, Radu, Miculescu, Voicu, Ciocan, 2020, Wang, 2011, p. 116). At the same time, when using unmodified HA, the components in the PLA/HA composition have insufficient mechanical properties due to

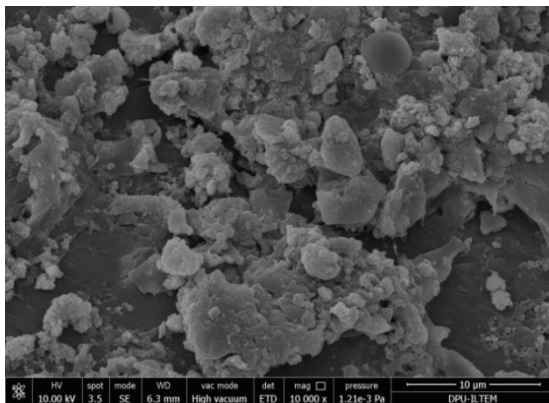
weak interactions. Studies have explored the possibility of adding calcium phosphate and phosphonate hybrid complementaries (Srebrenkoska, Gaceva, 2011) to introduce more hydroxyl groups into HA particles. It has been proven that such materials can be obtained not only on the basis of polylactide, but also on the basis of chitosan (Tazibt, Kaci, Dehouche, Ragoubi, Atanase, 2023, p. 809; Zhang, 2022).

Biodegradable composite materials based on polylactide and hydroxyapatite are widely used, and despite the fact that their properties are improved in various ways, the main disadvantage of the materials can be called insufficient sturdy in all cases.

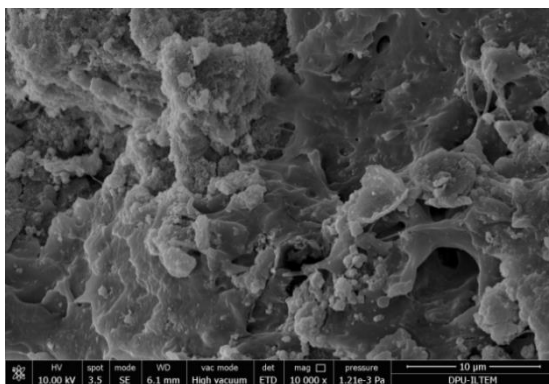
Experimental part. In order to improve the physico-chemical and mechanical properties of PLA/HA-based nanocomposite materials, studies were conducted to assess the effect of various organic and inorganic modifiers on calcium hydroxyapatite. Inorganic substances were used as modifiers: magnesium fluoride (MgF_2), calcium fluoride (CaF_2), magnesium phosphate ($Mg_3(PO_4)_2$) and citric acid (Muzafarova, 2024, p. 111-116). The composition of biomedical composite material based on polylactic acid is PLA/HA ratio 80:20 the above-mentioned modifiers were introduced in the amount of 5% compared to its mass.

Characterizations of materials. The properties of the obtained bioactive materials were observed by EDRF, XRD, FT-IR, thermal, SEM methods, and their mechanical sturdy was tested by the Vickers method. The hardness of the samples (according to Vickers) was found to be in the range of 13.2-15.5 HV depending on the composition. Figure 1 below shows the results of surface morphology (SEM) study of PLA/HA-based material. According to the results, calcium

hydroxyapatite nanocrystals aggregate and form large structures (1A). The size of these structures is 5-25 μm , and micropores are clearly visible between them.

1A

1B

Figure 1. SEM analysis result of calcium hydroxyapatite in PLA/HA 80:20 material sample

The size of the micropores was observed to be in the range of 10-20 mm (1B). A large number of micropores leads to a relatively large surface area of the material. This, in turn, acts as a conduit for cells and other nutrients during the bone healing process and is believed to speed up the healing process (Wee, Yang, Thian, 2020, p. 364-374).

The possibilities of obtaining composite materials based on polylactide and calcium hydroxyapatite were studied in order to identify the effect of various modifiers on the physicochemical and medical-biological properties of the obtained materials. The materials were characterized using methods such as: FTIR, XRD, SEM, TGA, DSC, DTA, mechanical properties, hardness (by Vickers), SBF, cytotoxic properties and e.c.t. Subsequently, the obtained materials can be used as artificial bone or as fillers for bone defects.

References

1. Pandele, A. M., Constantinescu, Radu, I. C., Miculescu, F., Voicu, S.I., Ciocan, L. T. (2020). Synthesis and Characterization of PLA-Micro-structured Hydroxyapatite Composite Films. *Materials*. doi: 10.3390/ma13020274
2. Wang, T. (2011). Mitchell. Improve the Strength of PLA/HA Composite Through the Use of Surface Initiated Polymerization and Phosphonic Acid Coupling Agent. *Journal of Research of the National Institute of Standards and Technology*, 5, 116. <http://www.nist.gov/jres>
3. Srebrenkoska, V., Gaceva, G. B. (2011). Biocomposites based on poly (Lactic acid) and their recyclability. *Original scientific paper*. DOI:10.7251/QOL1101021
4. Tazibt, N., Kaci, M., Dehouche, N., Ragoubi, M., Atanase, L. I. (2023). Effect of Filler Content on the Morphology

- and Physical Properties of Poly(Lactic Acid)-Hydroxyapatite Composites // *Materials*, 16(2), 809;
<https://doi.org/10.3390/ma16020809>
5. Zhang, Y. (2022). An artificial bone filling material of poly L-lactic acid/collagen/nano-hydroxyapatite microspheres: Preparation and collagen regulation on the property. *Journal of Biological Macromolecules*.
<https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2022.12.200>
 6. Muzaffarova, B. B. (2024). Oksikislotalar asosida rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar olish. *SamDU scientific newsletter*. 1-son | 143/1 | Mart, 111-116.
 7. Wee, C. Y., Yang, Z. J., Thian, E. S. (2020). Past, present and future development of microspheres for bone tissue regeneration: a review, *Mater. Technol.* 36 (6), 364-374, <https://doi.org/10.1080/10667857.2020.1759953>.

Lalə Talibova

Naxçıvan Dövlət Universteti

qisimemi@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-8567>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ ZƏLZƏLƏ OCAQLARI

***Açar sözlər:** seysmoloji zona, yeraltı təkanlar, sunami dalğaları, mürəkkəb geoloji-tektoniklik, geodinamik hadisələr*

***Keywords:** seismological zone, earthquakes, tsunami waves, complex geological-tectonics, geodynamic phenomena*

Seysmoloji tədqiqatlara görə il ərzində dünyada 100 minlərlə yeraltı təkanlar qeydə alınır, həmçinin maqnitudası 8 və daha artıq olan 1 yeraltı təkan, M7-7,9 olan 10 yeraltı təkan M 6-6,9 olan 100 yeraltı təkan M 5-5,9 olan 1000 yeraltı təkan qeydə alınır. Yer kürəsində qurunun 10%-də yeraltı təkanlar qeydə alınır, hər 30 saniyədə bir yeraltı təkan qeyd olunur. Dünyada zəlzələ yaranmayan tək yer Antarktidadır. Yeraltı təkanlar nəticəsində 199-cü ildən bu günə kimi 2,3 milyona qədər insan dünyasını dəyişib. XXI əsrdə 1 neçə güclü fəlakətli yeraltı təkan qeydə alınıb, 2004-cü ildə Hind okeanında Sumatra adası ətrafında, 2011-ci ildə Sakit okeanda Yaponiya yaxınlığında qeydə alınan yeraltı təkanları buna misal ola bilər. Yalnız Sumatra adası ətrafında baş verən yeraltı təkan və zəlzələdən sonra baş verən sunami dalğalarının dağıdıcı təsirindən 228000 min insan həlak olmuşdur. Yaponiya yaxınlığında 2001-ci ildə Sakit okeanda yaranan yeraltı təkanlar nəticəsində əmələ gələn sunami dalğalarının hündürlüyü 37,88 m qeydə alınmışdır, 15 550 nəfər insan həlak

olmuşdur. Fukisima provinsiyasında AES qəzası nəticəsində zədə almış, 332 395 bina zədələnmiş, 56 körpü zədələnmiş, 26 dəmiryolu zədə almış, iqtisadiyyata 309 milyard dollar həcmində maddi zərər dəymişdir. Haiti adsında 2010-cu ildə maqnitudası 7 olan yeraltı təkan nəticəsində daha artıq – 316 000 insan dünyasını dəyişmişdir.

Mürəkkəb geoloji-tektonikliyə aid olan ölkəmiz aktiv geodinamik hadisələr regionu hesab olunur. Ölkəmizin ərazisi geotektonik baxımdan Alp geosinklinikal qurşağında yer alan Qafqaz seqmentinin tərkibindədir. Ölkəmizin 60%-ə kimisi 8-9 ballıq seysmik ərazidə yer alır və ölkəmizin insanların 4,5 milyonu bu ərazidə məskunlaşıb. Ölkəmiz Aralıq dənizində hərəkət edən qurşağın sərhədlərində yer alır, Ərəbistan və Avrasiya litosfer laylarının dinamikası ilə sıx bağlı yüksək geoloji aktivlik ilə xarakterikdir. Qurşğa aid olan ərazi yüksək aktivliklə, maqmatik və pəlçiq vulkan püksürməsi ilə sürüşmə hadisələrinin çox inkişaf etmiş olması ilə, horizontal və vertikal hərəkətlərin bir birinə əks xüsusiyyəti ilə xarakterikdir. Bu hadisələrin bir çoxu özünü ölkəmiz ərazisində əks etdirmişdir, digər formada, həm alçaq sürətli, həmdə böyük sürətli yeni geodinamik hadisələr Azərbaycanın müxtəlif geostruktur ərazisində geniş bütət almışdır: Qafqazın Azərbaycan hissəsi, Cənubi-Xəzər çökəkliyi, Kür depressiyası, Talış qırışıqlıq ərazisini misal göstərmək olar. Gəncə, Kəlbəcər, Qonaqkənd və Şamaxı, Zaqatala, Oğuz və İsmayılı, Abşeron, Xəzər dənizi, Orta Kür çökəkliyi, Ağınohur, Lerik, Naxçıvan MR ölkəmizin seysmik cəhətdən ən aktiv ərazilərdir.

Ötən əsrdə ölkəmizdə gücü 5 baldan yüksək 20 yeraltı təkan baş vermişdir. Bunlardan 4-ü 8 bal gücündə, 14-ü 7 bal gücündə olmuşdur.

Ölkəmizdə 1139-cu ildə təxminən 9 bal gücündə qeydə alınan yeraltı təkanlar səbəbi ilə Gəncə şəhəri tamamı ilə dağılmış, Kəpəz dağı dağılmış və Ağsu çayının qarşısını kəsmişdir və Göygöl gölünü yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixi faktlara əsaslanaraq təxminən 130-230 min insan yeraltı təkanlar nəticəsində dünyasını dəyişmişdir. Şamaxı şəhərində yeraltı təkan baş vermiş, Şamaxı şəhəri və 1 neçə yaşayış kəndləri dağılmışdır. Şamaxıda və onun ətrafında 1667-ci ildə 3 ay ərzində davam edən yeraltı təkanlar nəticəsində təxminən 80 min insan dünyasını dəyişmişdir. Şamaxıda yer altı təkanlar nəticəsində Şamaxının tamamı ilə dağılması 1828, 1856, 1869, 1875, 1902, 1967-ci illərdə olmuşdur. Azərbaycanda qeydə alınmış 240 güclü yeraltı təkandan 88-i Şamaxı şəhərində olmuşdur. 1842-ci ildə Kürdaxanı, Nardaran, Maştağa, Suraxanı və Zabrat, Bakıdan 100 km şimalda 2000-ci ildə (xəzərdə), Zaqatala rayonunda 2012-ci ildə dağıdıcı güclü yeraltı təkan qeydə alınmışdır. Ölkəmizdə il ərzində ortalama 1000-ə qədər yeraltı təkan qeydə alınır ki, onların epimərkəzinin, və ya yaranma yerinin, zamanın və gücünün öncədən təyin olunmasına imkan verir. Yeraltı təkanları yarıda biləcəyi vəziyyətin proqnozlaşdırılması mühəndis və yanğın, həmçinin tibbi şəraitin proqnozlaşdırılması, öncədən qiymətləndirilməsidir. Yeraltı təkanlardan sonra ziyan dəymiş ərazilərdə mürəkkəb mühəndis və yanğın, insanlar zərər çəkərkən isə tibbi şəraitdə əmələ gəlir, yerin səthində müxtəlif dəyişikliklər yaranır. Yeraltı təkanlardan sonra aparılan qiymətləndirmədə ehtimal üsulu təyin edilir, insanlara dəyən zərər isə onların məskunlaşdığı yerdən, yerləşmə sıxlığından və başqa şərtlərdən asılıdır. Yeraltı təkanlarda zədələyici göstəricilərin təsiri təkanların gücündən, yerləşmə ərazisinin zəlzələ ocağına görə yer almasından, tikili və avadanlıqların

möhkəmliyindən, yaşayış yerlərində binaların sıxlığı və bunlarda insanların bölünməsindən, qrunzun təbiətindən asılıdır. Yeraltı təkanların vura biləcək zərərlərinin proqnozlaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində əsas amil kimi təkanların maqnitudası, zərərli amil kimi təkanların maqnitudası, zərərli amil kimi isə tikili və binaların kiçik parçalarının təsiri götürülür.

Jakhongir Khudaynazarov
Samarkand State University
named after Sh. Rashidov
jahongirx@internet.ru
Sanjar Tillayev
Samarkand State University
named after Sh. Rashidov
sanjar.tillayev83@gmail.com

COMPATIBILIZER INFLUENCE ON THE PHYSICO-CHEMICAL PROPERTIES OF BIODEGRADABLE MATERIALS BASED ON PLA

Keywords: *polylactide, modified cellulose, compatibilizer, composite materials, physical-chemical properties, mass reduction*

Açar sözlər: *polilaktid, dəyişdirilmiş sellüloza, uyğunlaşdırıcı, kompozit materiallar, fiziki-kimyəvi xassələr, kütlə reduksiyası*

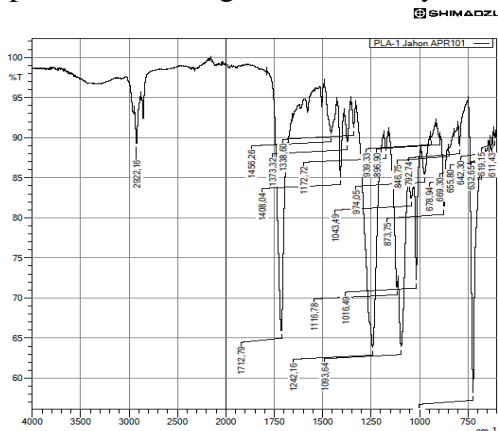
Biodegradable composite materials based on poly (lactic acid) filled with various substances have been widely researched in recent years. One of their main disadvantages is the low degree of crystallinity, which greatly affects the physico-chemical properties and strength of products based on them. Biodegradable composite materials based on cellulose have been widely researched (Boey, Mohamad, Khok, Tay, Baidurah, 2021; Tripathy, Pradhan, Parida, 2018) and despite the fact that their properties have been improved in various ways, the main drawback for all cases is the insufficient mechanical strength of the materials, and relatively high cost. The properties of composites obtained by filling polylactide

with microcrystalline cellulose (MCC) have been extensively studied (Firda Aulya, Kusumaningrum, Suryanegara, 2018). It has been shown that microfibrillar cellulose from bamboo can be added as a reinforcing agent to improve the mechanical properties of biodegradable composites (Gwon, Cho, Chun, Lee, Wu, Lee, 2016). Also, by acetylation of lignocellulose obtained from bamboo, chemical compatibility was created for its interaction with polylactide macromolecules (Wang, Xu, Li, Dai, Jia, Xu, 2014). Composites containing 20% acetylated cellulose by mass were found to have the highest strength (18.84 N/mm²). Adding compatibilizers is one of the methods used to improve the physico-chemical properties of materials obtained on the basis of oxyacids - polylactic acid.

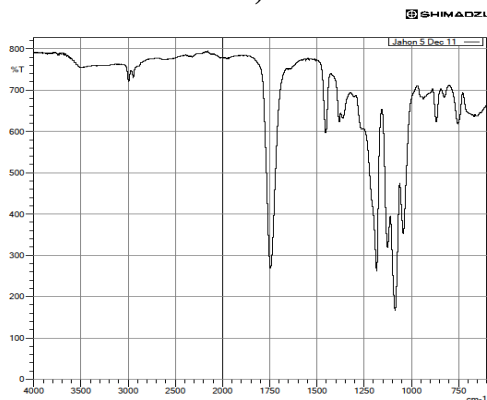
Based on the above, one of the urgent tasks is to conduct research on chemical modification and use of compatibilizers to improve the physico-chemical and mechanical properties of the obtained composites according to the chemical nature of the filler introduced into polylactide.

Experimental part. At Samarkand State University, research is being conducted on obtaining biodegradable composite materials based on oxyacids - poly(lactic acid) and modified cellulose (Khudaynazarov, Tillayev, 2022). Two types of polylactide were used to obtain composite materials: one was produced by Jiaying Fulltrust Plastic Co., Ltd. (China)" PLA with a molecular mass of 60-70 kDa and a melting temperature of 170-190 °C; the second is PLA synthesized in laboratory, with a molecular mass of 10-20 kDa and a melting temperature of 140-180 °C (Xudaynazarov, Tillayev, 2023). The IR spectra of both obtained polylactides were studied (Shimadzu, Fig. 1 A and B). In this, we can see that they are close to each other. The main difference is in their

molecular mass, the molecular mass of PLA synthesized in laboratory conditions is small, and therefore its physico-chemical properties and strength are relatively lower.

A)

B)

Figure 1. IR spectrum of commercial (A) and synthesized (B) PLA

To obtain composite materials, PLA fillers, mainly cellulose obtained from the remains of various plants, were used. For this, cellulose was extracted from plant waste using certain methods (Iwatake, Nogi, Yano, 2008).

The possibility of using polyvinyl alcohol (Liwei Chemical co. LTD (China), degree of hydrolysis 98-99.4%; degree of polymerization 1700-2800) as a compatibilizer was studied. In this case, the amount of compatibilizer relative to the mass of the sample was changed from 0.1% to 1%. For this, composites with the composition listed in Table 1 below were taken.

Table 1. Composition of composite materials.

	The ratio of components, in mass %			Explanation
	Poly-L-lactide	Cellulose	Polyvinyl alcohol (% of the mixture)	
	30	70	1.0	The material is not homogeneous, its strength is low
	40	60	1.0	The homogeneity of the material is low
	50	50	1.0	The level of homogeneity is good
	60	40	1.0	Homogeneous, consistency is good
	70	30	1.0	Homogeneous, high consistency

IR-spectra were obtained in order to evaluate the interaction of components in the composite materials obtained in subsequent experiments. In all of the IR spectra, a double band characteristic of polylactide can be seen in the ~ 3000 cm^{-1} region. At the same time, valence vibrations corresponding to the hydroxyl (-OH) group are observed in the region of ~ 3300 - 3400 cm^{-1} . The fact that these bands are wide can be due to the internal molecular hydrogen bonds of cellulose or hydrogen bonds caused by its interaction with polyvinyl alcohol used as a compatibilizer. The band at 1750 cm^{-1} belongs to the carbonyl group of polylactide.

When polyvinyl alcohol was used as a compatibilizer, it was observed that the components mixed better in all cases than in samples without addition. This information is presented in the graph below (Figure 2).

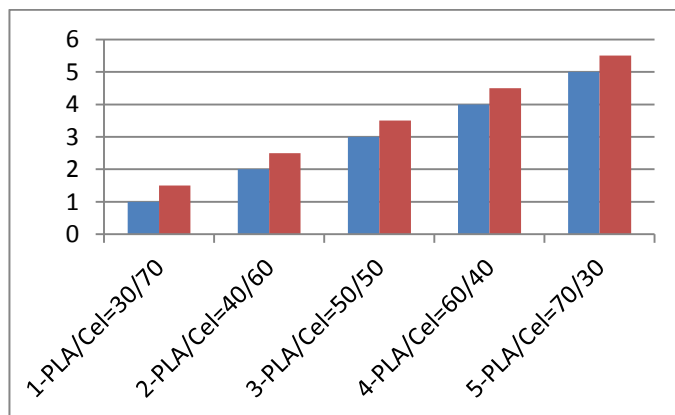

Figure 2. Tensile modulus of samples without (blue columns) and with (red columns) compatibilizer

Experiments were conducted to study the physico-chemical properties of the obtained composite materials in subsequent studies. For this, a number of parameters of the materials were studied. In accordance with the international interstate standard GOST EN 13432-2015, the mass reduction of the samples during combustion, the liquidus temperatures were checked (9).

Table 2 below shows the results obtained.

Composition, mass % PLA/Cel/PVS	Softening temperature, °C	Loss of mass during combustion, %
30/70: 1%	79.7±0.3	67.4±0.2
40/60: 1%	76.4±0.3	71.2±0.2
50/50: 1%	73.5±0.3	76.5±0.2
60/40: 1%	70.6±0.3	83.7±0.2
70/30: 1%	68.3±0.3	88.6±0.2

From the results of the obtained experiments (Table 2), we can see that all the physico-chemical and mechanical properties of the PLA/Cel/PVS samples meet the requirements for this type of material.

In the next, experiments were conducted to check the amount of chemical elements that may be in the samples. The experiments were carried out in an energy dispersive roentgen fluorescence analyzer (Rigaku, NexDE). The table (3) below shows the normative limits of heavy, toxic and other dangerous elements that can be contained in biodegradable plastic materials and the results obtained in the experiment.

Table 3. Normative limits of heavy, toxic and other dangerous elements in materials and experimental results (n=5, P=0.95).

Element	Permissible amount* in solid material, mg/kg	The amount found in the experiment, mg/kg	№	Element	Permissible amount* in solid material, mg/kg	The amount found in the experiment, mg/kg
Zn	150	157±3	7	Cr	50	13±2
Cu	50	31±2	8	Mo	1	-
Ni	25	12±1	9	Se	0.75	-
Cd	0.5	-	10	As	5	-
Pb	50	5±1	11	F*	100	-
Hg	0.5	-				

** It is not possible to determine fluorine by X-ray fluorescence method.*

As a result of the researches, the possibilities of using poly(vinyl alcohol) as a compatibilizer to obtain composite materials of poly(lactic acid) with limited polarity and polar macromolecule - cellulose in different proportions were studied.

It was observed that composite materials obtained from the addition of poly(vinyl alcohol) in an amount of up to 1% relative to the mass of the sample have sufficient homogeneity and strength. It was found that the mass reduction of the obtained products during combustion is in the range of 67-88%, which is much higher than the required level (50%). It can be seen that the normative limits of heavy, toxic and other hazardous elements in the samples of biodegradable materials, as well as the experimental results, are below the relevant standards.

Therefore, it is possible to use poly(vinyl alcohol) as a compatibilizer in obtaining biodegradable composite materials based on poly(lactic acid) and cellulose.

References

1. Boey, J. Y., Mohamad, L., Khok, Y. S., Tay, G. S., Baidurah, S. (2021). A Review of the Applications and Biodegradation of Polyhy-droxyalkanoates and Poly (lactic acid) and Its Composites. *Polymers* 13, 1544.
<https://doi.org/10.3390/polym13101544>
2. Tripathy, S., Pradhan, Ch., Parida, Ch. (2018). Study of Biodegradation of *Luffa Cylindrica*/Poly(lactic) Acid Composites // *International Journal of Current Research and Review*. *Int J Cur Res Rev* | Vol 10, Issue 2, January. DOI: 10.7324/IJCRR.2018.1021
3. Firda Aulya, S., Kusumaningrum, W.B., Suryanegara, L. (2018). Characteristic of Poly (Lactic Acid) - Betung Bamboo Acetylated Pulp Composites // *5th International Symposium on Innovative Bio-Production Indonesia*. Bogor, October 10th., 73-81.
4. Gwon, J.G., Cho, H.J., Chun, S.J., Lee, S., Wu, Q., Lee, S.Y. (2016). Physiochemical, optical and mechanical properties of poly(lactic acid) nanocomposites filled with toluene diisocyanate grafted cellulose nanocrystals, *RSC. Adv.* 6, 9438-9445.
5. Wang, Sh., Xu, Q., Li, F., Dai, J., Jia, H., Xu, B. (2014). Preparation and properties of cellulose-based carbon microsphere/poly(lactic acid) composites // *Journal of Composite Materials*. Vol. 48(11) 1297-1302.
DOI: 10.1177/0021998313485263

6. Khudaynazarov, J., Tillayev, S. (2022). Obtaining oligolactide modified cellulose/pla biodegradable composite materials // *Universum: химия и биология: электрон. научн. журн.* 1(103).
URL: <https://7universum.com/ru/nature/archive/item/14722>
7. Xudaynazarov, J. O., Tillayev, S. U. (2023). Biodegradatsiyalanuvchan materiallar olish uchun oksikislotalar asosida matritsalar sintez qilish // *SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi.* № 5-сон.
8. Iwatake, A., Nogi, M., Yano, H. (2008). “Cellulose nanofiber-reinforced polylactic acid”, *Composites Science and Technology.* 68, 2103-2106.
9. GOST EN 13432-2015 // UPAKOVKA. Trebovaniya k ispol'zovaniyu upakovki posredstvom kompostirovaniya i biologicheskogo razlozheniya.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mələhət Qədirova Ales Badak yaradıcılığı Azərbaycanda	7
Jamila Damirova Arabic literature as an example of intercultural dialogue	11
Məhəbbət Seyidova Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün rolu	15
Tural Alakbarov A comparative analysis of the laws on political parties in the republic of Azerbaijan	21
Natavan Qasımova Ekoloji təhsil: mahiyyəti, əsasları və gələcəyi	27
Kəmalə Xudaverdiyeva Qazaxıstan və Ermənistan arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq	31
Emil Bağırılı Süni intellekt texnologiyalarının inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatlarına potensial təsirləri	34
Aytac Şadiyeva 44 günlük Vətən müharibəsində Yaponiyanın mövqeyi	38
Vüsalə Həsənova Dərs prosesinə giriş və onun effektivliyinin təminatı strategiyaları	42
Hümeyre Yaqubova Qələbə və zəfər gününün mübarək Azərbaycan	47
Sevil İbrahimova Təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması dövlətin əsas hədəfidir	53

Sevinc Yoldaşlı	
Yeni təlim texnologiyalarının tətbiq xüsusiyyətləri	58
Sədyar Bağırov	
Yeniyyətə və gənclərin həyatında hərbi idman oyunlarının mahiyyəti	63
Adil Bədirxanov	
Gənclərin hərbi xidmətə hazırlanmasında hərbi vətənpərvərlik idman oyunlarının rolu	70
Gülçin Məmmədova	
Vektor cəbri mövzusunun tədrisində inteqrasiya imkanları	76
Günel Əliyeva	
Süni intellekt erasında mentorluq: nəzəriyyə və təcrübə	81
Orxan Muxtarov, Samir Rızayev, Aqil Soltanov	
Azərbaycan milli xalq oyunlarının formalaşması	86
İlkanə Pənahova	
İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı inkışafların insan sağlamlığına təsiri	95
Ramiz Yaqnəliyev, Ələkbər Əliyev	
İdman məşqlərində metroloqiya metodlarının rolu	101
Aysel Əliyeva	
“Xosrov bəy Sultanovun Qarabağdakı fəaliyyəti və onun tarixi əhəmiyyəti”	109
Humay Hacıyeva	
Məktəb proqramlarında dil qaydalarının tədrisi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi	112
Majnun Hasanov	
“The past, present and uncertain future of Metsamor Nuclear Power Plant”	118
Sabir Ahmadov	
The 1962 Sino-Indian war and its impact on Chinese foreign policy	122

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İsa Hüseynov, Şərqiyyə Rəcəbova

“Üzvi kimyada “doymuş alifatik aldehidlər və ketonlar”ın tədrisində A.Borodinin elmi və mədəni yaradıcılığından istifadə” 126

Qumru Balaxanova

İnsan fəaliyyətlərinin ekosistemə təsiri 131

Bakhtiniso Muzaffarova, Sanjar Tillayev

Obtaining polylactide based biomedical nanomaterials 135

Lalə Talıbova

Azərbaycan Respublikası ərazisində zəlzələ ocaqları 140

Jakhongir Khudaynazarov, Sanjar Tillayev

Compatibilizer influence on the physico-chemical properties of biodegradable materials based on PLA 144

İmzalandı: 04.11.2024
Onlayn çap: 07.11.2024
Kağız çapı: 22.11.2024
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 9,75 ç.v.
Sifariş: 808

"ZƏNGƏZURDA" Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

